

АНДРИЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

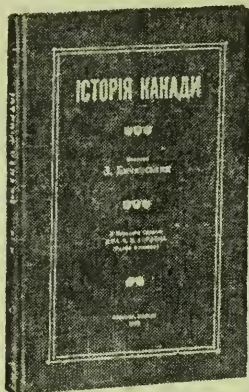
ЗА СЕСТРОЮ

ОПОВІДАННЯ
З КОЗАЦЬКОЇ СТАРИНИ

Дані

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
660 Main Street
Winnipeg, Man.

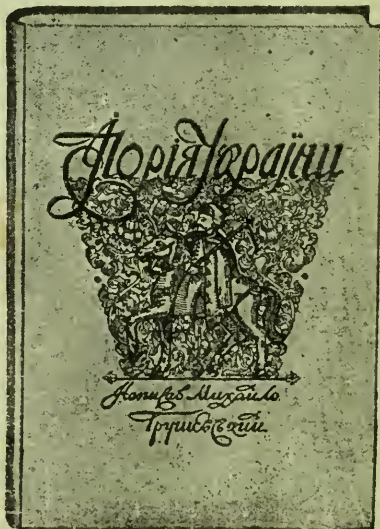
ІСТОРІЯ КАНАДИ

Книжка має 224 сторін великої вісімки з многими образками. З неї довідаєтеся хто відкрив Канаду і хто були перші мешканці Канади; про борби білих людей з многими індіанськими племенами і борби Французів з Англіяцями за владу в Канаді; як вибороли Канадійці свою свободу; як повстали провінції Канади; хто були перші українські емігранти в Канаді; який поступ зробили Українці. Кожний хто жие в Канаді повинен обовязково перечитати сю книжку. Ціна в гарній полотняній оправі з золотими витисками \$1.50

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ілюстрована. Написав професор Михайло Грушевський. Велика, для всіх зрозуміло написана (516 сторін друку), багато ілюстрована (416 образків, знімок і портретів). В додатку Новий Період, до Історії України. Кожний освічений народ, що жие своїм власним національним життям, не тільки має минувшину, але і знає її. В сій книжці вперше представлено всесторонно минуле життя нашого народу. Автор професор М. Грушевський не тільки знає факти, але й відчуває при помочи своєї душі минуле життя, надає йому барв силою свого внутрішнього чуття.

Ціна сеї книжки в міцній оригінальній оправі те- пер лише \$3.00

СНАЙКОВСЬКІЙ, АНДРІЙ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ZA SESTROU

За Сестрою

ОПОВІДАННЯ
З КОЗАЦЬКОЇ СТАРИНИ

Вибір української літератури
з української старини
ТОВ "КНИГА" в м. Львів

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ
660 Main Street Winnipeg, Man.

(Printed in Canada)

СТЕФАНА ЛІТВОЮСА

I.

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дністра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто в теперішню пору за ним. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато багато інших тогочасних осель українських.

Як Спасівка не відріжнялася своєю долею від других посестриць, так само була похожа своїм зверхнім виглядом на другі оселі: такі само хати з дерева та глини вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. По середині села велика площа — майдан, на якому стояла невеличка деревляна церковця, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видно зверху ніякої заможности. Кожен клав хатку таку, щоб лише перед стужею та спекою захиститися, а більш нічого. Нікому не снилося вкладати на будову гарних домів з хоромами, бо ніхто не вгадав, що завтра станеся, чи його праця від разу не спопеліє. То були страшні часи набігів татарських на Україну.

У тих часах вибирали люди під свої оселі такі місця, які після їх гадки давали би найпевніший захист перед ворогом, та в яких можнаб найвигідніші знайти умовини до життя: отож недалеко води або над во-

дою, а відтак близько ліса або очерету, деб на випадок татарського набігу найбезпечнійше було скритися та уйти поганської неволі.

Спасівку заложили на сему місці тому, що тут надибали цілий гай терневий та й до Дніпра не було далеко, де росли великі ліси, звідкіля можна було набирати достатком дерева.

Першою роботою Спасівчан, що тут поселилися, було прорубати серед терневого гайку круті стежки та покопати ями на сховок своїх статків на випадок якої татарської халепи.

Розмеживши відтак землю на оселі, вони обставились густим частоколом дубовим.

Та праця тривала кілька років, заки були хатки готові і село розжилося як слід.

Спасівчани зайшли сюди зза Дніпра, також по татарським погромі, а що станули на тому місці на самого Спаса, тож і прозвали своє село Спасівкою.

В той час, як зачинаєся наше оповідання, Спасівка була вже старшим селом. Вказували на се старі, зеленим мохом порослі стріхи, утоптані вулиці, стара церковця, і чималий цвинтар з деревляними, почорнілими від старости похиленими хрестами, а далі навкруги частоколу повиростало чимале терня, з чого Спасівчани дуже раділи, бо се також спиняло приступ до села неменше частоколу. Лише дві були на противних кінцях села прогалини, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут начеби в якій фортеці. Походячи з козацького роду, вони розуміли вагу небезпеки, і були на стільки осторожними, що на кожную ніч ставляли чергою сторожів при обох воротах, аби їх ворог не напав зненацька.

До того ще вони умовились з сусідними селами,

щоб у кожному були на поготовівлі бочки зі смолою, які на випадок татарського набігу треба було запалити, аби тим способом остерегти других про небезпеку.

Такий лад завів в селу старий досвідний козак, котрий прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім вже давно лежав в сирій землі, то Спасівчани придержувалися тих звичаїв і далі.

Та якось Спасівчанам до тої хвилі жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на шляху татарському, чи з якої іншої причини, досить, що до тепер нічого її не тривожило. Спасівчани жили безпечно, пахали землю, годували товар і кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади. В Спасівці жив славний козацький рід Судаків.

Вони славилися тим, що не було між ними одного, який би не бував на Січі між низовим товариством. З того виходило, що їх було мало. Богато з них полягло головами у битвах, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому то сі, що осталися живими, богатіли на ціле село і з того були у всіх в великій пошані.

Рідня Судаків під той час складалася з старого діда Андрія — яких 70 років з роду, його сина Степана, його жінки Парашки, двох синів Петра і Павла, та дочки Ганни.

Властиво Петра тоді вже не було дома: на Запороже пішов. Другому синові Павлови було п'ятнадцять а дочці Ганні тринадцять літ. Поки діти були молодшими, цілим хазяйством клопоталися Степан з жінкою. Дід Андрій пильнував Пасіки, наглядав хати і дітей. Вважав своїм обов'язком привчити Павлуся до рицарського ремесла.

Вчив його їздити на кони, кидати списами та арка-

ном, стріляти з рушницї та з лука і орудувати шаблею.

В інших хвилях оповідав йому про Запорожже, про козаків, їхні звичаї, та про всі походи й пригоди з свого життя.

Діти слухали залюбки оповідання дідуса, а Павлусеви снилися відтак битви з татарвою, степ широкий і він мрїв заєдно об тїм, коли й він підросте та стане славним козаком. Павлусь і Ганна любилися дуже між собою. Він її вчив потай діда тих усіх штук, яких навчився від дідуса, бо дідусь все говорив, що се не жіноче, а козацьке діло.

Від сих оповідань виробилася у Павлуса завзята та дика козацька натура. В такім молодечім пориві зробив він не одно таке, що хотіли його батьки покарати. Тоді він втікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би був за ніщо в світі, хоч нераз був дуже голодний.

Тоді вже Ганна вставлялася за ним і вже так просила, так плакала, поки не випросила вибачення.

Тоді бігла в тернину. Вона одна знала де Павлусь скрився, і звіщала йому добру новину.

Вертали разом до дому веселі і щасливі...

Батько звичайно в такім випадку погрозив Павлусеви пальцем, а до Ганни промовляв:

— Козир-дівка! Тебе би йно в послї слати...

З сего завязалася між дітьми така любов, що одно без одного жити не могло, і здається не було нічого такого, чогоб Павлусь для Ганї не зробив...

* * *

Було се одної літної неділі в місяцю червню.

Люди поприходили в полудне з церкви.

На дворї стояла красна погода. Пообідавши ро-

зійшлися спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною. Жінки порались з посудиною. Молодіж проходила по майдані. Так тривало, поки не зазвонили до вечірні.

Тоді все, що могло ходити, пішло до церкви, яка не могла всіх помістити.

Тож хто прийшов пізніше, ставав або сідав під церквою. Парубки пішли під дзвіницю а дівчата ставали гуртками по другому боці.

По вечірні розбрилися всі по майдані. Старі люди посідали на приспах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сиділи старші жінки балакаючи.

Дітвора вганяла по майдані а парібки засунувши бадьорно шапки на одно ухо, проходжувались повагом по вулицях, споглядаючи за дівчатами, що теж оподалік зібралися і ладились заводити вулицю.

Коли сонце перестало жаріти, взялися дівчата за руки і стали співати пісень. До них наблизилися парубки і сталиж собі підтягати.

Пісня звабила і старих людей. Вони теж окружили молодих, придивляючись їх забаві, хоча се була така звичайна річ в українському селі, яка кожного літа у неділю або свято повтарялася. Оподалік від того гуртка те саме робило молодше покоління Спасівки: діти недолітки, хлопята і дівчата. А все те в святочних одягах, вмите та вичесане, завітчане і пристроєне.

Любо було поглянути.

Навіть панотець Амврозий не видержав, а вийшов з попадею та дочкою на майдан подивітися на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечером пригнали скотарі товар з павовиска.

Опять новий образок. Скотарі вигукували і зага-

няли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами, йшли до своїх загород. Вівці бляляли, тиснучись в гурток, а коні розбіглися по майдані та скубали траву.

Корови й не гадали виминати вулиці, а йшли в саму середину між дівчат. Настав веселий крик і сміх, усе розбрилось.

Дід Андрій сидів з сусідом Панасом на приспі.

Покурюючи люльку розмовляли о хазяйстві.

— Сего року мабуть врожай буде, — каже Панас.

— Дай Господи. Коби лише в злу годину не вимовити...

— Ходив я сьогодні вранці в царину, аж душа радіє, таке всьо повиростало.

— Колиб хоч сарани не було...

— От і не говори! Хай свята Покрова заступить — сказав Панас і перехрестився...

— Та я собі сего не бажаю, але всіяко буває...

В сій хвили надбігла купа малих хлопців, що гнали за дівчатами ровесницями, та вигукували, сміючись:

— Мурашки, ховайте подушки, Татари йдуть...

— Не викликуй чорта з пекла! — гукнув дід Андрій.

Та хлопці на се не зважали а гонили далі. Один хлопець піймав Ганю за плече, та так сіпнув, що дівчина впала на землю. В сій хвили прискочив до його Павлусь і піймав за карк.

— Як ти смієш? Се моя сестра...

Той обернувся і хватив Павлуся теж.

Стали борикатися.

Павлусів протівник був старший і дужший. Він хопив Павлуся півперек і тиснув цупко руками. Оба червоні, мов бураки, стали боротися. Зараз обступили

їх другі і стали придивлятися, хто кого поконає, хоч усім здавалося, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так сталося. Павлусь підніс в гору свого противника, та як лише сей відстав від землі, розмахнув ним і кинув на землю.

Тамтому стало соромно і лежачи ще, став Павлуся бити кулаками...

— А гов! Півні! — гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих... — Досить з вас, оба ви браві козаки будете...

Хлопців начеб водою обіляв...

— Не зачіпай Гані — говорив Павлусь — ніхто не сміє її торкнуту, а то побю...

— Хибаж вона мальована? Чого лізе до гурту таке нечіпай-мене...

— Павлусю, ходи сюди! — кликнув дід Андрій...

— Воно гарно, що ти за сестрою так встоюєшся, та бач, він се не нарощно, а випадком... ну досить... спати час...

І всі стали розходитися домів. Тепер залунала пісня по цілому селу між хатами. Нікому не хотілося розставатись з таким на причуд гарним українським вечером...

Гомін став стихати. Де-де забляла в клуні вівця. Від степу долітали голоси дикого нічного птаства. Дід Андрій повечерявши з семею, сидів ще довгенько на приспі, покурюючи люльку. Він оглядався по зорях, міркуючи, яке буде веремя. Наспів час сінокосів і треба було людям погоди.

Відтак здіймив шапку і став півголосом молитися.

Серед молитви почував якийсь внутрішній неспокій, начеб чого лякався. Відмовляючи акафіста, якого

знав на память, він пішов поглянути, чи вартовий біля дверей не спить.

Вартовий загорнувшись кожухом, похожав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филимоне? — заговорив дід здалеку. Він знав, що так то не конче безпечно зближатися до вартового.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

— А не чути нічого?

— А хіба що? Тихо, як в усі... Щоби воно таке мало бути чутно?

— Мені чогось лячно, начеб де-небудь недалечко вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду спати пора...

— Здоров будь, Филимоне!

— Здоров, діду!

Дід Андрій звернув в село, розпочинаючи акафіста далі від того кондака, на яким зупинився, розмовляючи з козаком.

Йому було соромно самого себе, що без причини лякаєся. Вже не йшов на другі ворота а прямцював до хати.

В сій хвили пролетів над сивою головою діда лилик і легенько зачепив його по голові крилом. А може лише вітрець від крила повіяв. Та від того дід аж на бік ускочив.

„Господи! що мені сталося”? заговорив сам до себе... „Хибаж мені вже сметь у вічі заглянула? Чого я так лякаюсь? Не в такій небезпеці бував, та не лякався, а ось і лилик настрашив... Тьфу на тебе!... Господи Спасе, помилуй!

Старий зайшов у хату. Вже всі спали. В хаті було душно. Дід не зачинив дверей і ляг на лаві...

Серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу.

Дід Андрій, що йно задрімав, схопився перший і поглянув у віконце. Вдарила луна з другого боку майдану. Значить: пожежа.

— А нуте, дітки, вставайте! гукав дід, в селу пожежа.

Усі пошхапувалися. Дід вибіг на двір. Тут вже гамір і крики. Він розглянувся. Пожежа розгорілася на всіх чотирох сторонах села...

Дід зміркував відразу, що се не випадок, а підпал... Се непременно Татари.

Він скочив в хату і вхопив довгу спису в руку.

— Стефане! Зброю бери! в селі Татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати...

На дворі стало ясно від пожежі. Ціле село прокинулось. Люди з криком та зойком стали ратувати свою мізерію. Виганяли товар зі стайні, та виносили із хат свої статки.

Про ратунок горючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а солом'яні криші висушені від сонця займалися одна по одній.

У селі стало мов в пеклі.

Товар ревів, вівці бляяли та завертали до горючих хлівів, коні бігали мов бішені по майдані, та перевертали людий, налякані птиці кружляли в округ полум'я. Діти плакали, жінки голосили, козаки накликували, та ніхто нікого не слухав. Кожен робив, як знав, а дехто таки не знав, що йому робити, і стояв без діла.

Але Татари не показувалися...

В таку скрутну хвилю люди лише знають виносити з хати, що під руку попаде, а більше нічого.

Судаки найскорше повставали, та й ще не вспіли повиносити усього добра з хати та комори. Увихалися всі, аж попріли...

Аллах! Аллах! — залунало з обох боків, де були ворота.

Сей крик був такий могутний і дикий, що приглушив усі крики та зойки в селі. Та не те, що приглушив, але від того чортового крику усе в селі притихло. Лише тріскіт горючих хат, та лоскіт падаючих криш і стель було чути. Всьо проче начеб зачароване замовкло. Навіть товар занімів. Кожен стояв мов закамений і не знав, що робити.

— Збрую бери, чого став?! — гукнув якийсь голос.

І знову все заворушилось, як мурашки. Кожен хав, що під руку попало, і ладився до оборони.

У сій хвилі з обох боків на майдан сунулась чорна маса, збита в купу. Здавалося, що якась чорна, як ніч, хмара впала на землю і суне лавою з двох боків в село. А з тої хмари лунав заедно чортячий крик: Аллах! Аллах! Почулось декілька вистрілів з рушниць та се їх не спинило. Татари вже були на майдані. Тепер можна їх було при світлі пожежі розпізнати. Вони розбіглися і стали ловити людей.

Дехто був так наляканий, що давав себе без опору вязати. Другі стали оборонятися, чим хто міг.

Дід Андрій із Степаном станули зі списами в руках перед хатою, яка ще не занялася. За ними на приспіді сиділи налякані діти, притулившись одно до одного. Палажка поралась ще в хаті. Павлусеви приходило на гадку забрати Ганю, скочити в город та спрятатися в бурян. Та йому здавалося, що за плечима

тата та діда безпечнійше. Дрожачи зі страху, він голубив і успокоював сестру.

Який Татарин розігнався до них, висувалась довга списа начеб гадючий язик і Татарин злітав з коня. Перед ними лежало вже декілька татарських трупів... Та в сій хвили начеб шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотувати сина, та в тій хвили татарська шабля розчерепила йому голову... Оборона пропала. Діти закричали в оден голос і задеревіли.

Татари позлазили в коний і звязали Степана. Оден вхопив налякану на смерть дівчину. Її чепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обоїх.

Павлусь в розпуці хватив Татарина зубами за руку і вкусив так, що Татарин аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з цілої сили Павлуся кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя кинулась прожогом в хату. Другий Татарин піймав її за довгу косу і став тягнути до себе.

Тепер станула на порозі Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очи набігли кровю з лютости та розпуки. В руках держала сокиру.

Заки Татарин успів звязати Ганю, Палажка кинулась мов ранена львиця і розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерадо вбивали жінок. То була для них найліпша добича, коли піймали живу жінку. Оден зайшов з боку і піймав Палажку в обійми. Другий вирвав її сокиру з рук.

Тоді Палажка стала оборонятися кулаками мов довбнями і зубами. Не могли її подоліти, бо коли по-

бачила, як її Ганю таки взяв Татарин на руки і поніс омлілу, вона мов несамовита кусала і била кулаками та розкидала Татар мов околоту.

Не було иншої ради. Татарин добув ножа і штовхнув її в груди в саме серце. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала раз і повалилася мертва...

В тій хвили отворив Павлусь очі і побачив трупа матери. Тепер вже нікому його боронити і він проліз поза хату і сховався в бурян.

З відси міг бачити все те, що діялося.

Не багато було таких, що оборонялися. Татари порізали або повязали усіх, що були на майдані, а тепер вганялися за дівчатами, ловили їх, вязали і тягли в одно місце коло церкви. Другі кинулись зганяти товар, ловити коний та грабувати. Павлусь бачив, як пан-отця витяг Татарин за бороду і таки під церквою відрубав його сиву голову. Попадю, що рвалась до чоловіка, вбили теж. Попадянку звязану повели до гурту. Другі Татари стали витягати козацькі вози, запрягали пійманими волами та вантажили награбоване добро.

Вони раділи мов чорти. Грабежа була добра, бо Спасівка була селом дуже богатим.

Татари розбивали сокирами скрині і витягали гроші та ліпшу одежу, а всьо инше кидали в вогонь.

Павлусь дивився на те все наляканими очима. Йому здавалося, що се якийсь страшний сон, з якого не може прокинутися. Наслухавшись не раз під ніч оповідання дідуня про Татар, він мав не раз такі сні. Тоді плакав і кидався, поки його хто не збудив. Тепер ніхто його не збудить. Йому ще шуміло в голові від татарського удару, голова боліла. Він знав, що се не

сон; а всеж таки не міг рушитися з місця, так задеревів увесь.

З того одубіння прокинувся від плачу полонених людей, що стояли купою під церквою. Церкви Татари не підпалювали, аж повиносили усе до чиста. А хата займалася одна по другій і було ясно як в день.

Лише мала частина Спасівців змогла втечи в тернину і поховатися.

Про тернину погадав і Павлусь. Та йому треба було бічи майданом, а там повно Татарви; певно піймають.

Він хотів бодай побачити Ганю, та її не міг доглянути між бранцями.

Відозвалюся в йому почуття самоохорони. Втікати, втікати денебудь з сього пекла! — відзивалось йому в душі... Та він не мав сили рушитися з місця. Його наче приковано до того пекольного образу, який бачив. Татари увихались мов чорти по селу. Їх стіжковаті шапки і вовною горі обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь нераз бачив Татарів, та вони були крамарі, які заходили в село. Він нераз з них сміявся, прозивав їх з другими ровесниками, скубав за кожух, а нераз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім смішні, смішні...

Тепер не те. Сі Татари хоч і схожі на тамтих крамарів, а які страшні тепер при своїй розбишацькій роботі!

А село все ще палахкотіло і присвічувало їм...

Нараз завважав Павлусь, що Татари, виловивши або перебивши людей на майдані та між хатами, пійшли поза хати шукати по бурянах тих, що поховалися.

Знову розпучний крик пійманих дітей, яких несли Татари мов баранів до купи на майдан.

Павлусь кинув собою, наче з ланцюха хотів відорватися, і нишком вибираючи такі місця, де не світилося, побіг прямо до частоколу. Тут знову бурян. Кропива парила йому руки та лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись на всі сторони, він видряпався на частокіл. На другім боці частоколу густе терня, а за ним стоїть Татарин на сторожі і пильно розглядаєся.

Павлусь відразу зсунувся з частоколу в бурян. Коли оглянувся, побачив, як біля їх хати нишпорив Татарин, розгортаючи ногою бурян. Тепер Павлусь був би певно попався в татарські руки.

І з відсіля треба було втікати. Поганці й сюди прийдуть... Павлусь став розгортати бурян і втікати попід частокіл. Від часу до часу підносив голову і розглядався, чи його хто не слідить...

Так дійшов аж до воріт і тут мусів втратити всю надію на втечу. Біля воріт крутилися Татари піші і кінні. Вони щось розмовляли між собою, чого Павлусь не розумів.

При воротах стояли осідлані коні, поприпинані до частоколу.

Павлусь підкрався під самі ворота і скрився в корчі дикого бозу... У його сильно билося серце. Ціла увага звернена була на се, щоби відопняти коня, сісти і непомічено втечи.

Та се видалось йому неможливим. Татарам і не снилося відступати від коний.

В тій хвили захвилювало на майдані. Роздалися татарські крики, начеб за кимсь гонили. Павлусь розхилив галуззя базнику і придивлявся.

Крики наближалися саме до сих воріт, де був Пав-

лусь. Він побачив, як кілька волів з страшним ревом і задерними в гору хвостами гнало по майдані в сторону воріт, розбиваючи усіх по дорозі. Павлусь таке вже нераз бачив в літі на степу, де паслися воли. Тоді іменно, коли муха дуже тяла, рогатий товар бісився, зривався і втікав у село. Тоді ніяка сила не годна була його спинити. Та тепер не було ні спеки ні мух; отже від чого воно таке сталося?

Не вжеж вони налякалися чогось, щось їх сполошило і вони тепер летять мов несамовиті?

Справді вони посатаніли. Вони рванулись у ворота. Татари, що тут стояли, хотіли їх спинити.

Вони заревіли глухо, вдарили на Татарів мов тараном і взяли їх під ноги. Кілька наляканих коний зірвалося з припону і пігнули в степ. Остав лише оден кінь осідланий, що стояв з боку. Він теж налякався, але не міг зірвати уздениці, і хоч ставав дуба, остав на припоні, а вони перебігли біля нього.

Сю хвилю використав Павлусь. Він виліз з корча, відв'язав уздечку, успокоїв коня, закинув поводи на шию і вдрапався на сідло. Кінь, почувши людину коло себе, занепокоївся.

Тепер Павлусь поправився на сідлі і рушив що сили з місця у степ... Татари, яких воли порозбивали, не замітили сего.

Зате оден сторожний Татарин, що стояв за частоколом та вступився на час волам з дороги, побачив утікаючого Павлуся. Хлопець був в білій свитині і відбивав від чорного сідла.

Татарин доміркувався, що се хтось з бранців, і пустився доганяти. На щастя кінь у Павлуся був ліпший, а ще й хлопець не зотяжив йому тільки, що рослий Та-

тарин. Поганець зміркував, що бранець втече. Він взяв ізза плеча лук, та став за ним стріляти.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому попри голову. Від сього кінь налякався і став гнати мов вихор. Хлопець не міг досягти своїми ногами стремен і вони били коня по боках. Серед такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня мов перце. Тому схилився і держався обіруч його гриви.

Він уже був певний, що Татарин його не здогонить. Та нараз щось його заболіло за лівою лопаткою, начеб ножем різнув. Хлопець посмотрив рукою. За плеча звисала стріла, що зачепилась стрілкою за жупан. Павлусь почув, як щось теплого плило йому по спині і дуже сього налякався. Але чутно було, як тупіт погоні втихав.

На дворі стало на світ заноситися, коли Павлусь опинився над рікою Самарою. Нечуючи за собою погоні, здержав коня. Через ріку пустився кінь в плав. Павлусь чував від дідуса нераз, що особливе татарський кінь вміє по майстерськи плавати, і не лякався ні раз, що кінь утопиться. Кінь форкав, підгулькуючи в гору, поки не дōплив до другого берега. Тут видряпався на суше і так сильно потряс собою, що трохи хлопця з себе не струтив.

Настав ясний день. Павлусеві здавалося тепер, що йому грозить більша небезпека, чим в ночі. Тепер його з усіх видно... Татарва снується по степу, його побачать і певно піймають.

Його напав страх. В його уяві Татарва була такою силою, що її ніхто не переможе. Дідусь розказував йому, як козаки били Татар; та ось він бачив, як Татарві нічого не оперлося, і дідусь і багато других дужих козаків полягло. І він знову став втікати, хоч сам

не знав, куди і до кого, аби лише дальше від сього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він віхав у широкий степ.

II.

Що се: степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, оттак на палець завбільшки. Уявіть собі, що вас — того маленького чоловіка — поставили на широкому рівному обolonню, на яким із рідка стоять зарослі травою старі муравельники. Обolonня вкрите травою, що вам сягає до пояса. Між травою цвіти аж хапають за очі своїми красками; а гляньте довкруги себе... Ніде краю не видно. Обрій неба наче вижолоблена півкуля кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні ліса ні гори, лише муравельники видно. А поїдете десяток миль в котрій небудь бік, те саме і те саме... Ні краю ні берега.

Се степ, український степ, зі своїми високими могилами. Се одинокі дороговкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили і називаються своїм іменем; про другі ніхто не знає, ні імен їх, ні відкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила. Її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зветься і ніхто не перечився о се, щоб її називати инакше. Але всі старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила, і кожен до неї потрапив, хоч би і в ночі. Тому то частенько козаки змовлялись на Свиридову могилу, як на місце збірне, де можуть напевно зіхатися. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для по-

пасу, і корчі над річкою, де в пригоді і скритися можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак.

Як іно на світ божий занеслося, озвалась степова звірина. Ціле степове царство прокинулось і заголо-сило на свій лад.

Від того гамору козак прокинувся. Сів на свої-ому кожусі, де спав, протер очі і перехрестився.

В одну мить станув на ноги і став розглядатися. На заході побачив широке зарево.

Козак став придивлятися та хитати головою.

Що за мана? Вчера в сім боці заходило сонце, а сьогодні сходить? Хибаж воно вертається?

Козак поліз на могилу і зараз зрозумів усе. Піз-нав, що се велика пожежа. Се вже певно поганці бен-кетують. Господи, спаси хрещений народ!

Відмовляючи голосно молитву, пійшов до річки вмитися. Його вороний кінь, що пасся недалеко на припоні, як побачив свого пана, заржав весело, начеб хотів його з дниною привитати.

— Здоров будь, товаришу! Гаразд ночував? — заговорив козак серед молитви.

І перестаючи молитися, козак став вмивати водою свою бриту голову.

Відтак виймив ізза пояса малий гребінчик і кусок зеркальця, та став причісувати свій чорний довгий оселедець та закручувати його за вуха. Так само розче-сав вуси і зложив їх складно по запороськи в низ.

Семен Непорадний — він так звався — був креме-зний козак літ трийцяти. Одягнений був у широчезні, мов море, червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка була подерта і замащена та на грудях широко розхрістана, звідки визирали широкі косматі та сонцем

осмалені груди. Миючись, засукав рукави в гору поза лікті і показав жиласті руки, закінчені п'ястуками мов довбеньки.

Непорадний ухотив на Січи за не-аби-якого силача. Згинав залізні штаби, а коня підносив навперед себе, мов барана.

А мимо його лицарської справності його прозвали на Січи Непородним за те, що у якійсь стрічи не вмів собі з Татарами дати ради, аж товариші його зволіли.

Та він сим ні раз не обиджався. На Січи не питали нікого, як звесь; там зараз причіпили кожному імя, з яким не розставався вже до смерти. Хоч би як козака негарно назвати, він сього не соромиться. Козаки говорили: „не імя тебе красить, а ти його украси”. Найбільше чванився козак тим, коли на ділі показав, що він не є таким, яким його при першій нагоді прозвали...

Причепуривши як слід свого чуба і вуса, Непорадний набрав в боклак води і поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого пана в плече, начеб йому дякував.

Тепер козак взявся варити спідання. Вирубав між корчами над рікою три колики і застромив їх в землю так, що верхом вони сходилися. До сього вершка між коликами прив'язав мідяний казанок, до якого всипав з мішка кашу. Відтак наляв води і назбирав сухого бадилля на підпал.

Зза пояса виймив кресило та губку, напоєну порохом, і викресав вогню. Запалену губку вложив у віхоть сухої трави і став нею махати, поки не загоріла. Тепер розвів ватру, аж своїми жовтими язиками стала підлизувати казанок з усіх боків. Вогонь палахтів весело, прискаючи іскорки на всі боки.

Непорадний любувався вогнем. Йому ще вчера хотілося розложити ватру, бо комарі страх кусали, та не зробив сего задля Татар. Тепер їх повно вештається по степу, а вогонь видно здалека. Тож волів терпіти від комарів, чим виставляти себе непотрібно на небезпеку.

От, заки заварю кашу, то й товариші надбіжуть, думав собі Непорадний. Та чейже вистане сього добра на пять ротів.

Непорадний виймив тепер люльку та гаманець з тютюном і став набивати. Поклав відтак углика і став пикати, поправляючи ціпком ватру, в яку з любовістю вдивлявся.

В тій хвили його вороний фуркнув два рази, підвів голову і насторчив вуха, якими став стричи.

Козак уже стояв на ногах. Кінь оглядався на пана і звертав в той бік, де саме нині рано видно було пожежу. Непорадний підбіг до свого леговиска, вхопив рушницю і станув на могилі. Тепер почув, як земля дудоніла від кінських копит і в одному місці захвилювала трава.

Нараз в траві щось забіліло. Козак побачив мале хлопця в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь садив прямо до могили. Прийшовши на річку, кінь одним скоком вже був на другім боці. Такого потрясення не видержав хлопчина і впав з коня в траву по сім березі.

Кінь побіг прямо до вороного і стали обнюхуватися, начеб старі знакомі виталися.

Хлопця лежало обомліле горі спиною на траві. Се був Павлусь. З плечий текла йому кров.

Непорадний приніс в боклаку води, роздяг хлопця зі свитини і сорочки і став промивати рану. Нарвав

відтак листків, приложив, віддер кусок свого пояса і обв'язав цупко. Відтак взяв хлопця наперед себе і заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав з заплученими очима і важко віддихав. У його було лице бліде як у трупа. Від того, що він бачив сеї ночі і що пережив, можна і розум втратити, не то що...

Непорадний догадувався, що бідне хлопя втекло з татарських лабетів, та цікавий був дещо від нього довідатися. Козак отворив хлопцеві рота, вляв йому туди троха горілки з фляшки та став нею натирати виски...

Хлопець скривився, а відтак отворив очи; зразу не тямив, що з ним робиться, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про се, чи се на яві, чи може йому так сниться...

— Скажіть, дядечку — каже Павлусь слабим голо-
сом — що зі мною, чи я ще живу?

— Живеш, небоже і здоров будеш; ти звідкіля?

— Зі Спасівки... Татарва розграбила, спалила, лю-
дий вимордувала, мою маму і діда вбили, сестру взя-
ли... — Хлопець скривився до плачу і став дріжати на
тілі мов в пропасниці...

— На тобі, хлопче, глоток горілки, успокійся, за-
спи, всьо гаразд буде... біля мене ти безпечний...

Павлусь послухав і перестав дріжати.

— Богато було поганців?

— Богато дядечку, ціла хмара. Вони підпалили
село з чотирьох кінців; люди вийшли з хат; вони тоді
лапали, страшно було, ой! страшно... Сестру Ганну
взяли... — і хлопець опять став дріжати і плакати...

„Не розумно я чиню!“ подумав Непорадний: „Я
його лише дратую сими питаннями, а воно ізнеможе-

не, слабе; хай спічне, то відтак згодом усього дізнаю”...

— Еге-ж хлопче! Козакови соромно плакати; ось що: виростеш, козаком станеш, тоді і засоромишся. Ти успокійся, проспись... Кажу тобі, ти у мене безпечний, як у Бога за пазухою... Не я сам тут; другі прийдуть, буде нас більше, безпечнійші. Цить бо!

Непорадний став своїми грубими руками загортали хлопця кожухом з усіх боків.

Павлусь опять успокоївся і став засипляти... Непорадний підвівся потихоньки з землі і пішов до ватри. Каша вже кипіла. Він підмішав її і кинув сюди добрий кусок сала...

Він задумався... Тож саме тоді, як він ось тут спав, Татарва різала народ хрещений. Боже, Боже! Як воно буває на світі: одному добре, весело, а другому біда та смерть... Тепер нагадав Непорадний на коня Павлусевого. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний припняв його і здійняв сідло.

Хоч як Непорадний був сильний, воно видавалось йому за тяжке.

Він став його обмацувати тай усміхнувся...

„Далєбі червінці... о! і таляри... ну дав Бог сироті долю... доброго коня собі вибрав... Ото поганець на-грабив, а як поховав штудерно... я бачу, що у Татарів вартнійше сідло, чим кінь з Татариним”.

Заніс сідло до своєї лежанки, і поклав біля Павлуся, що тепер, аж хропів.

„Та коби Татарин не схотів гонити за ним з своїми побратимами, поки мої надїдуть... Ну, так щож? Не дам себе так нізащо в каші зїсти...”

Опять нагадав кашу, і подавсь туди...

Вороний опять зафоркав на тривогу. Кінь Павлуся рвався втікати, так припона не пустила і він станув.

Непорадний заспокоївся, бо вороний обернувся головою до сходу сонця, значить, не звідсіля, де Татарів сподіватися.

Непорадний був вже на могилі з рушницею і побачив гурток козаків, що звідси надїхали.

— Пугу! пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена.

Семен не відгукувався, щоб не збудити хлопця.

— Се ти Семене? Чому не відгукнешся?...

Непорадний збіг з могили і подався до них...

— Тихше братіки, тихше! Дитину мені розбудите...

Ого! А ти звідкіля узяв дитину? Чи ти її вродив чи Свиридова могила?

— Та бо ви не глузуйте з мене; я правду кажу. Сьогодні раненько надїхало до мене ранене хлопя зі Спасівки. Вирвався з татарської петлі. Бідне змучене, що аж жаль дивитися. Небогато міг і розвідати, зараз і заснуло...

— Зварив, братіку, їсти? — заговорило кілька голосів...

— Та трохи зварив — каже Непорадний, оглядаючись заклопотано на козаків: — Не сподївався тільки гостей... я ладив на п'ятьох, а вас слава Богу, чи не п'ятьдесять.

— Вгадав, отаманом будеш; далєбі нас п'ятьдесять. Стрінули по дорозі ватагу Тріски Остапа, знаєш? так злучилися...

— Як не знати? А деж він?

— Здоров, Семене! — обзиваєся Тріска, злізаючи з коня: — Ну, не турбуйся, решту доваримо самі тай нагодуємося...

— Хибаж ви цілу ніч їхали?

— А вжеж. Від вечера до тепер.

Козаки оглянулися на сонце. Воно вже підійшло високо і озолотило своїм промінням степ... Від того стала роса парувати і підходити в гору...

Козаки розсідлували та припинали коний, відпинали казанки, збирали паливо і заходились коло варення каші. Поклали на двох росохатих коликах спису і повішали на неї казани.

Вогонь розгорів цілою силою...

Тепер стали козаки підходити тихо до Павлуся і придивлялися йому блідому лицю. Між тими козаками був старий січовий дід Панас.

Йому було 80 літ з роду; та хоч час було спочити старим костям у якому зимовику, він „не давався старости” і волочився з козаками, граючи на бандурі та розвеселяючи їх грою та співом. Приставав від одної ватаги до другої і всюди його приймали. Правда, що не годен був шаблею гаразд вимахувати, за те стріляв з рушниці так, що птицю на лету не хибив. До того він знав лічити рани зіллям, та через те радо його приймали до гурту. Його знала ціла Україна як характерника, себ то такого, що знає заворожити кулю, що його не береться. Бо й справді!

Дід Панас товаришував в походах в Крим, в Польщу, в турецьку та волоську землю, був в неодній біді, а ніколи жадна куля ні шабля його не драснула. Мимо своєї старости він голив часто лоб і бороду, заплітав по молодецьки свого сивого чуба і довгий на аршин вус, що двома мітлами звисав аж на груди...

— Чи ти йому промив рану? — спитався дід Панас Семена.

— Промив водою і приложив листків.

— Се пусте. Рану промивай горівкою, бо вода нечиста була... Та ми побачимо, як прокинеться...

То, кажеж, Спасівка в попелі? — питається оден козак.

— Либонь, що так: я бачив сьогодні на розсвіті велику пожежу з сього боку. Хлопя говорило, що Спасівку спалили Татари; решти недопитався, бо хлопець заснув...

Козак зажурився і похнюпив голову.

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я-ж сам зі Спасівки... там батька-матір полишив...

— Семене! А як хлопя називається?

— Не вспів спитати.

Козак присів біля Павлуся і став йому пильно приглядатися.

— Стій, козаче! Так не можна — каже дід Панас: — Наврочиш хлопця, то й вмре з того... Ось йому сонце в лице світить... нездало, йому холодку треба.

Дід Панас приніс два колики, застромив у землю, і розвісив на них свитину, щоби заслонити голову спячої дитини...

— Чи у вас, діду, були свої діти?

— Чого питаєш?

— А того, що ви заходитеся коло нього, мов пістунка...

— Хибаж се не наш брат, не козацька дитина? Хто зна, що з нього виросте? Тоді і спасибіг скаже...

— Та я вас питаю, чи були у вас діти?

— А хоч і були, так що? Тепер нема своїх, так хай і чужими попіклююся...

— Що ви, люди добрі, таку нерозумну балачку завели? — обізвався оден: — Яке діло кому розпитува-

тись? Сеж не по козацьки... не питай, а на вус мотай, чого тобі треба... Нам би ліпше ось танець завести, повеселитися; хто зна, яке буде завтра... Нуте, діду! Замість дітий перелічувати, вшквар дещо, щоб аж жижки задрожали...

— Та я прошу вас товариші, не дуже вигукуйте, щоб хлопця не розбудити, — говорив вже сердито Непорядний.

— Який нам чорт до твого хлопця! Сховай собі його за пазуху або денебудь... степ широкий...

Дід Панас присів оподалік тай став підстроювати бандуру.

Він затягнув козацьку стару думу. Козаки його обступили докола і уважно слухали.

Той, що хотів танцювати, був невдоволений з сього. Він переступав з ноги на ногу, сіпав потилицю і спльовував крізь зуби...

Але перебивати не смів. А далі відійшов на бік і ляг в траві...

Дума була довга сама собою, та коли її став дід переплітати грою, вона вийшла ще довша.

Настала тишина. Гамір замовк. Усьо слухало.

Від монотонного співу деякі стали дрімати, не виспавшись в ночі.

Дід закінчив, вдаривши ще кілька акордів...

За той час і каша зварилася.

Порозбирали казани. Кожен виймив зза холяви ложку і став голосно сьорбати, дмухаючи в ложку.

Дід Панас був з себе радий. Ось чого він доказав своєю піснею; успокоїв козаків, що вже зачинали сваритися...

А той козарлюга, що так хотів танцювати, хропів в траві...

— Чого йому танцювати забаглося! У животі бурмоче, начеб греміло, цілу ніч не спав, а танцював би...

— А хиба-ж ти його не знаєш? В нього така вдача, і в могилі танцювати буде. Раз були ми в поході... його поставили на сторожі. Усі були помучені, кожен був радий, що приляг в траві, а він не видержав тай підсвистуючи, пішов навприсядки...

— А з ворогом теж любить потанцювати, бравий козак!

— Та і хропіти знає не аби як...

— Ану, Петре! скажи що небудь... Твій язик не любить дармувати...

— Не можу, братчики...

— А то чому?

— Кашу їм...

— Хибаж не можна їсти і говорити?

— Можна, та не при каші. Каші шкода...

— А хибаж воно як?

— Ов, недотепний! Сказано: мовчи язичку, їсти меш кашку... Значить: балакати будеш, кашу відберуть..

Всі засміялися...

— Не бійтесь, не відберуть... Ось ти щонебудь збреши та душу розведи, а ми усі подбаємо, щоби у тебе каша осталася...

— А знаєте ви, братчики мої любесенькі, від чого каша горяча?...

— Від чого?

— Егеж!

Ніхто не відповідав. Кожен задумався, яку датиб відповідь, аби і дотепно і не по дурному... Воно щось у тім е, коли Петро таке загадав... То дуже штудерна голова...

— Ніхто не знає?...

— Та від того, що при вогні варилася...

— Овва! Буцім то ми сього не знали... то не жадна штука...

— А чогож не сказали, коли знали?...

— Воно, братчики, так: я тобі покажу коня та питаю: се кінь, правда, а чому він кінь?

— А може бути й кобила...

— Може, але воно тому кінь, бо має чотири ноги, хвіст, гриву, вуха і можна на ньому сідати...

— Ти щось нині недотепний. Тобі спати хочеся...

В тій хвилі Павлусь прокинувся і сів на лежанці.

Того лише ждав Петро Садук, котрий що йно балакав про коня. Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, зі Спасівки; се я знаю; та чи знаєш ти Судаків у Спасівці?...

— Як не знати? Се мій рід... Я Павло Судак...

— Братіку мій рідний, — заговорив Петро і кинувся хлопця обнимати: — Ти й не пізнав мене, я-ж Петро.

Павлусь дуже зрадів...

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати. Сестра Ганя вже мабуть велика буде... тай ти виріс не аби як... А що дідусь Андрій?

Батька і сестру в ясир взяли, дідуся і маму вбили на моїх очах...

— Петрови показалася сльоза в очах, він її обтер, аби ніхто не бачив... та перехрестився...

— Якже ти втік? Розповідж...

Павлусь розплакався. Козаки обступили їх, і він став розповідати всі свої пригоди...

— Ось чого Петро сумний був, мов сова в полудне — говорили козаки...

— Тепер, панове товариші, нам би подумати ось

що — говорив Тріска: — Татарва недалеко, вона тепер вертається з тим, що нагробала. Чи не скочитиб на них так з ненацька та порізати, а добичу відбити?

— Воноб гаразд було! обзиваєся хтось з гурту. Тепер Татарин то як спутаний кінь або свиня, що добре наїється. Він не ворухливий. А воно би пішла слава, що ми відбили християнські душі з ясиру...

— Дайте і мені старому слово сказати! — говорив дід Панас: А відтак, коли моя мова вам не до ладу то вже робіть, як знаєте...

— Говори, діду, говори! — гукали.

— Воно булоб гарно тай по молодецьки, щось так злетіти на Татарву та відбити добичу. Та ось воно говориться: не скачи у воду, як не знаєш броду... Ми не знаємо, кілько поганців є. Я гадаю, що їх буде більш, як нас. Колиб менше, вони би не поважились нападати на Спасівку. Там були славні лицарі, Січовики, а було їх багато. Ну, колиб так ми напали на Спасівку, то як нас є 51, ледви чи вийшов би оден живий.

— Правда, діду, твоя правда...

— Се би все гаразд розвідати, а тоді, коли можна, так помагай Боже! Колиж покажеся, що ні, так годі зачинати, бо булоб нерозумно йти так на заріз, як з сього нічого путнього не вийшло би... Вам би насамперед розвідати...

— Пішлим кількох... Добре, гарно!

— А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочати треба бодай до полудня. Татарин навантажений добичею, лізе, як рак. Його не штука здогонити, хоч би й завтра, не втече!

— Ось так і зробимо — гукали козаки: Спочиньмо, а відтак побачимо...

Всі пристали на те, що говорив дід. Вони напоїли коний і полягали в траву, декому по пояси...

За той час дід Панас перев'язав як слід рану Павлусеві і ляг біля нього. Павлуся нагодували кашою і він заснув теж...

Оден Непорадний остав на сторожи. Поклавсь на могилі з рушницею і закурив люльку...

Сонце підходило висше і стало припікати. На небі не було одної хмарки, а ті, що з рана підносилися з нічної роси, позабирав вітрець і поніс далеко.

III.

Навкруги царювала тишина. Здавалося, що тепер від промінів сонця степова трава з собою розмовляє, бо щось заєдно у ній бреніло, як се буває в літню спеку.

Непорадний, звернений головою в сторону Спасівки, завважав незадовго, як захвилювала трава, а далі побачив Татарина на кони. Татарин їхав поволи та заєдно розглядався за слідами, куди рано переїздив Павлусь. Від того часу потоптана трава попідносилася, роси не стало і слід позатирився. Тому Татарин так поволи проїхав ту просторонь, яку Павлусь минув ще рано.

Непорадний заховався в траву, аби його не пізнати, і пильно слідив за Татариним. Коли він наблизився до могили, Непорадний держав вже на поготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і зліз з коня...

„Тепер пора” шепнуло Непорадному в душі, і він став прицілюватися...

Татарин привязав коня до корча, а сам пішов в брід на сей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе і став мерщій взад зсуватися з могили вниз...

„Дурень я, тай годі“! подумав, наближаючись поза могилу до свого леговиска: „Чи то штука на таку віддаль Татарина вбити тай товаришів розбудити? Я його живого піймаю“.

Він вмить відв'язав від сідла свій аркан і скочив за могилу так, що Татарин його не помітив...

Непорадний був мистець арканом орудувати. У сьому була ціла його вдача. Ніхто з товаришів не затямив, щоби Непорадний не втрапив. І славний у нього був аркан: цілий шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки ворога, коний, а коли лучилося, то й дику козу, сусака. Непорадний аж усміхнувся, беручи свій струмент у руку. Затягнув на аршин петлю, відтак в таких самих віддалях поскладав цілий аркан. Оден кінець держав цупко в лівій руці, а в праву узяв петлю зі складками мотуза... Приладившись так, він, криючись поза могилу, слідив, що Татарин робитиме.

Татарин закрадався до обозу як кіт. Він, ще коли сидів на кони, бачив, що козаки спали мов мертві, що сонце жарило на їхні голови, і знав добре, що чоловік, сплячи на сонци, має твердий сон, начеб зачадів... Такий не легко прокинеться...

Йому мелькнуло в голову зайти сюди і порізати всіх мов баранів, заки оден видасть з себе голос.

Те, що він думав, можна було зміркувати з сього, що він тепер робив.

Татарин, хлоп високий і плечистий, засукав рукави своєї свитки, поправив шапку і витягнув зза пояса

довгого ножа. Ніж заблищав на сонці мов срібло. Татарин поправляв ще щось на собі, взяв ножа в зуби...

Ту хвилю використав Непорадний. Повернувся до Татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітря, став блискавкою розвиватися і впав на голову Татарина у хвилю, коли він брав ножа з зубів у руку.

Петля хопила його врівперек.

Коли перша штука з арканом є, потрапити петлею як слід, то ще більша штука тягнути аркан так, щоби петля засилилася, а пійманий щоб не мав часу розмотатися. Лекше се зробити, коли пійманий на бігу; тоді він сам засиляється. А тут Татарин стояв на місци, і треба було його засилити.

Непорадному бігали руки, як у ткача. Він великими кунями стягав аркана до себе, а відтак сіпнув з усієї сили і Татарин упав горлиць на землю...

Миттю прискочив до нього Непорадний і хопив лівою рукою за горло.

Настала скажена борба. Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа... Він став пручатися і розсилив петлю настільки, що мав свобідні руки. Непорадний зміркував, що Татарин дужший від нього... Закликати би товаришів, щоби помогли; та опять прозвуть його і сміятися будуть... Ні! Він таки сам його вхопить. Душив Татарина з усієї сили...

У обох зайшли очи кровію. Оба важко дихали оден на одного, а жили на руках натяглись мов мотузе...

Татарин притиснув Непорадному руку костистою бородою до грудий так сильно, що його аж заболіло. Хотів її вирвати, та не міг... В сій хвили Татарин ви-

хопив у Непорядного зза пояса острий ніж. Непорядний витягнув руки зпід бороди Татарина та хопив його ще в пору за руку з ножем висше кістки... Одна хвилинка, а Непорядний правим кулаком зацідив Татарина мов довбнею межі очі...

Кров жбухнула з носа. Татарин втратив пам'ять і, заки отямився, вже був звязаний за руки і за ноги. Непорядний підвівся з землі. Він тяжко сапав з утоми, аж дух йому запирало...

— А ну, гей козаки! уставатйе! — кричав хрипливим голосом Непорядний: — Гостя маємо...

Козаки стали схопуватися з лежанок. Кожен був заспаний і не міг зразу очуняти. Горяче сонце зачало їм геть. Дехто протер очі, зівнув і поклавсь оп'ять. Другі повставали на ноги і ходили один поза одного, мов сновиди...

— Та що бо ви! Дурійки наїлись чи що? Кажу тобі: Татарина піймав...

Найскорше очуняв дід Панас. Він перший прийшов до Непорядного.

— Нуте, діти! прочуняйтесь: — кликав дід: — Тут не жарти... Оден Татарин вже є, може бути і більше...

Непорядний подався до татарського коня, бо се його воєнна здобича. Козаки стали сходитися. Татарин став з усієї сили рватися.

— Йогоб ножакою, ось як! — кричав оден козак, виймаючи ножа: — Чого з ним церемонитись!...

— А не сором тобі звязаного різати? — каже дід Панас: — Живий Татарин більше варта чим мертвий; не руш його!...

Козак відступився, спльовуючи з досади. Дід Панас наблизився до Татарина, котрому ще джурчала кров з носа і заливала рот.

— Його треба ратувати, аби не здох — обзиваєся ватажок Тріска: — Нам і так треба було язика роздобути... Хлопці, боклачок води! А ти, діду, роби, що знаєш, аби Татарин живий був...

Принесли води. Дід присів біля Татарина і став спиняти кров із носа... Татарин закляв по своєму і заскреготав зубами...

Дід Панас знав татарську мову:

— Слухай, небоже! Коли хочеш живим бути, так кажи правду, що тебе питати будуть; а то лихо буде з тобою. З козаками не жарт. Вони не то що вбють, та і мучити стануть...

Татарин став опять бурмотіти проклони...

— Що він каже? — питають козаки.

— Тож то і біда, що нічого не каже... Ти мені кажи зараз, кільки вас було сеї ночі в Спасівці, і де тепер твій кіш буває...

Татарин ні слова, лише відвернув голову на бік...

— Ану, що промовить, коли гарненько попросимо! — говорив оден козак, наближаючися з розжареним залізом: — Я заздалегідь приладив. Трохи припечемо пятаки, так скаже, усе виспіває. Подержіть хлопці, ноги.

Козаки піднесли Татарини ноги вгору...

— Не дай ноги — каже до діда — я усе скажу.

— Лишіть його, хлопці! — каже дід: — Ну, говори, а не дуже бреші!...

— Ми були сеї ночі в Спасівці. В нашому загоні було 400 чоловіка. Ватажував наш славний Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірая*). Ми пішли на Україну на свою руку грабувати і брати в

*) Заступник хана, віце хан.

ясир. Що зі Спасівкою сталося, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на сторожі, а відтак пігнав за якимсь хлопцем.

— Чи варто було за хлопцем ганяти?

— Так приказав ватажок, значить, ніхто не смів втечи... Ми знали про Спасівку, що там є много люда і багаті вони. Се донесли нам крамарі Татари. На се село ми давно ладились... Де тепер наш кіш, я не знаю... Мабуть до дому вертає...

Тріска прислухувався тій мові, бо розумів її.

— Богато вас перебили в Спасівці?

— Не знаю. Я в Спасівці не був а за частоколом сторожив...

Тріска мотав усе на вус і підсміхувався, бо вже мав в голові готовий плян, що йому робити: треба до Татар зблизитися, а ночью на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з грабіжию та з ясиром ідєсь поволи.

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревіло з усіх боків, аж луна степом пішла...

Козаки усі розскочились від Татарина і кинулись до збруї...

Дивляться, а їх з усіх боків обскочило більш як сотня козаків...

— Чорт батька твого! — сердяться козаки: — От як налякали!

— Ха! ха! ха! — сміялися ті, що тепер прийшли: — Правда, що налякали?...

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому кони.

— А у вас до біса який звичай? Вас би слід палицями! Згуртувались мов вівці нат сіном тай про світ забули... А де вартові, де сторожа?

— Якого біса нам у день сторожа? — обізвався Тріска: — Хибаж ми посліпли?

— Видно, що і посліпли і поглухли. Ми підіхали під саміський обоз, а ви ні чичирк... Вам би чабанами бути, а не козаками; тьфу, крамарі! Татарина торгують...

Трісці кров підступила до голови на таку зневагу...

— Ти не гримай! — каже і вдарив рукою по шаблі: — Ти нам не кошовий; забирайся ік чортови; степ широкий...

— А нам саме тут подобалось... Як тобі тісно, то забирайся до лисого полуднувати...

— Побачимо! — гримнув Тріска і добув шаблі...

— Годі, люди добрі! — обізвався дід Панас: — Татарин на спині, а ви сваритесь, чорт зна за що! Ну, здоров Андрій сотнику! Злази з коня і будь нашим гостем. Ти, Остапе, сховай свою шаблю на кого другого... Я вас обох знаю... Гарні ви люди, а битися не дам. Хиба, коли воля, то зарубайте мене першого. — Дід станив між ватажками. Вони похололи і заспокоїлися... Недоля зліз з коня і віддав його молодому козакови...

— Ну, не сердься надто — сказав Недоля і подав Трісці руку на згоду...

— Ось так і гарно! — обізвався дід Панас: — Звідкіля Господь привів?

— Що тут у вас сталося? — питає Недоля.

— Дід Панас розповів йому усе...

— Гаразд, хлопці! Робота буде лише коні трощечку спічнуть... Як тебе, товаришу, звуть?

— Я Остап Тріска, ватажок...

— Ось і добре! — каже Недоля: — Випемо на згоду. — Він добув фляшку і чарку. Випили враз з дідом Панасом...

— Пристаєте, панове козаки, під мою руку? — гукнув Недоля.

— Нема що говорити, а треба пристати! — каже дід Панас: — Хай буде оден ватажок, бо де дві хазяйки, там хата неметена. Сотника Недолю я знаю добре і кажу вам: бравий козак...

— Хай буде і він, аби добрий! — гукали козаки.

Недолині козаки пустили своїх коний в річку, а відтак попрпинали пастися.

Недоля, узявши Тріску і діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тимчасом козаки забавлялися з Татариним. І між ними були такі, що знали по татарськи.

Татарин просив, аби йому дали їсти. Йому розв'язали руки, дали чарку горівки і піднесли казанок з кашою. Татарин був голодний як вовк і жваво напихав в себе кашу. Тепер стало йому весело і він став розмовляти...

— Може тобі показати того хлопця, що ти за ним ганявся?

— Ану, покажіть...

— Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши Татарина, задріжав на тілі... Не хотів іти.

— Ну, ходи, не лякайся; він тобі нічого не зробить тепер — підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивився заляканими очима на Татарина.

Татарин махав до нього рукою і усміхався.

— То бач, сину, воєнне діло! До сього треба звикнути — пояснював оден козак: — Зловиш ти його, так ти йому пан; а зловить він тебе, то в ясир пожене.

Павлусь справді осьмілився. Він став Татарини приглядатися з близька. Се справді такий, як ті кра-

марі Татари, що в село заходили. А які вони вчера були страшні! Він гадав, що їм ніхто не встоїть; а тут ось піймав його сам Непорадний та звязав мов барана.

— Ти налякався вчера? — питає Татарин.

Павлусеви перевели сі слова на українську мову.

— Ти мене, чорте, стрілою в спину потрапив — каже Павлусь.

Татарин засміявся...

— Ну, вибачай, се воєнне діло; я не знав, що потрафлю на бігу...

— А де твій кінь?

— Пасеся.

— А сідло є?

— Егеж!

— Ти мені подаруй твоє сідло, а я тобі моє дам. Заміняємося та побратимами будемо...

Ся розмова велася через товмача. Павлусь почувши останні слова, не розумів, о що Татарини ходять. Він знав за козацьке побратимство; але з Татариним хибаж можна?

— Міняйся хлопче, се можна — кажуть козаки: — Коли треба, то і з чортом покумайся. Може він тобі поможе сестру віднайти — дораджував йому хтось.

Коли йшло діло про сестру, то Павлусь не жалів нічого; себе самого віддав би.

Він згодився. Татарин подав йому руку і дуже радий був.

Павлусь уже йшов за сідлом, та стрінув Непорадного і розповів йому про заміну сідла.

Непорадний його задержав.

— Так ти, Татарине, сідло міняєш з хлопцем?

— Вже і заміняв..

— Егеж? А ти-ж маєш своє сідло? Вибачай, се моя воєнна добича, і ти, і твій кінь, і твоє сідло...

Татарин нахмурився і люто поглянув на Непорядного.

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хочеса, а червінців, що в сідлі заховані; ось що!... Ну, признайся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

— От штудерний поганець! — говорили козаки, сміючись: — Якого побратима знайшов... Відтак з легким серцем продав би сього побратима на базарі...

Татаринови штука не вдалася.

За той час оба ватажки порадилися так:

Вони підійдуть під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Передом підуть козаки з Тріскою і стануть Татар зачіпати, щоби їх з коша вивабити. Відтак Тріска зі своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля і привитає їх гарненько. Колиж би Татари не рушались в погоню, тоді значить, що їх небогато і можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорядний.

Такий приказ виготовив Недоля перед козаками і приказав сідлати коний.

IV.

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників приказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуня стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеся з Татарами, тими страшними чортами, що сеї ночі так лютували в Спасівці. Його напав страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дряв цїлим тїлом, хоч на дворї була спека, і дивувався, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизився брат Петро.

— Ти, братчику вважай, аби де в куну не попав. Держися сотника або діда Панаса. Держи добре коня... Пожди, я тобі стремена до ноги приладжу; заки, подержи мого коня.

Петро осїдлав татарського коня, на котрїм Павлусь утік, прикоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Обом станули сльози в очах.

Петро був відважний козак і не пожалїв себе... Тепер йому стало ніяково, коли погадав, що його можуть вбити, а тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людей. Хлопцєви саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє остатись позаду та пильнувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця і хотїв сїдлати свого коня.

Павлусь виймив щось з кишєні.

— Петре, братїку, на тобі...

— Що се?

— Се вчера мама бублики з медом пекла. Я заховав в кишєни та з сим і втік; на тобі, Петре, се мама пекла! — Його лице скривилось і він став хлипати. Петрови теж сльози з очий капнули. Він взяв бублика з руки брата і розділив на двоє.

— На, брате, разом зїмо.

Держачи так по половинці бублика в руках, оба брати обнялись і стали плакати, як малі діти. Павлусь похилився з коня і повис на груди старшого брата, одинокої тепер опіки на світі.

Побачив се сотник Недоля і підїхав блище. Він відразу зрозумів, в чім діло...

— Ти, Петре, останеш при мені між посильними козаками; хлопець теж...

Тепер Петро аж зрадів: сталося, як хотів. Тепер ніхто йому докоряти не буде; се приказ старшини.

А поки що, Тріска з своєю ватагою поїхав вперед. З ними їхав Непорадний і вів Татарина зі звязаними по заду руками на мотузї.

Татарин показував дорогу.

На самім переді їхали два козаки без списів. У віддалі яких 50 кроків їхав оден козак, що мав ватажкови переказувати вісти від передної сторожі. Ще далі за сим злучником рушила ціла ватага.

Татарин вказував головою напрям дороги. Передні козаки оглядались від часу до часу позад себе, а тоді козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав передом на своїм буланім. Біля нього їхали дід Панас з бандурою, Петро і Павлусь. Не говорили нічого.

Було полудне. Сонце страшенно жарило. І коні і люди попрїли від спеки. Земля гудїла глухо від кінського ступання. Коні обганялись довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось вже і Самара недалеко. Оден з них зліз з коня і дав його держати товаришеви.

І злучний козак і ціла ватага станули. Козак, зігнувшись, прямцював до могили. Прийшов під саму могилу і став осторожно мов кіт закрадатися в гору,

лізучи на руках і ногах. Коли потихесеньки розгорнув траву на могилі, побачив там лежачого Татарина.

Се був сторожний Татарин. Він лежав на ростеленому кожусі спиною в гору і опер голову на схрещені руки. Він очевидно заснув на спеці, не спавши цілу ніч.

Козак підліз ще дальше, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак оперся ногою об землю і добув ножа.

Зпід ноги козака усунулась земля і зашелестіла, злітаючи в низ по траві. Від того Татарин прокинувся, підвів голову і поклав її відтак опять на руки. Навіть сонних повік не підвів. Ще раз розплющив очи та вже і не замкнув їх, бо в сій хвили козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і незастогнав.

Козак підняв шапку Татарина, надів на свою голову і став осторожно підніматись, та розглядатися навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. В такий спосіб уставляли козаки свої вози, коли обозували, і хоронилися за ними мов валом фортеці. До возів з другого боку поприпинані були воли, що лежали в траві. А далі стояли татарські гарби (вози) поміж Татаринами. За шатрами плила ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після сього міг обміркувати, кілько могло бути Татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холоді під шатрами. Наквруги царила тишина.

Козак знав, що колиб тепер скочив в татарський кіш, ні оден не втік би живим. Та заки зсунувся з могили, щоби підїхати до своїх, він побачив як з шатра вийшло двох Татар і розмовляючи щось, показували

на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямцювати.

Козак нагадав, що треба вбитого Татарина спрятати. Він хопив його за руку, потягнув вниз і тут сховав його в траві. Та годі було слід затерти, бо під Татарином на могилі стояла калюжа крові.

Козакови прийшло на гадку прикликати товариша і так у двох і сих Татар, притаївшись, порізати, але вже було пізно. Татари, не видячи на могилі сторожного, затрівожились і бігли до могили, що сила. Вони скорше добіжать, чим товариш. Цілий плян пропав. Козак скочив з могили і побіг до товариша.

На могилі вже були Татари і побачили козаків. Тепер вони стали приглядатися крові. Один зараз завернув в татарський обоз.

Козаки завернули коний і пігнали вихром до своїх. Козак, що зарізав Татарина, розповів усе Трісці.

— Біжиж, Ониську, до сотника і розкажи, все що знаєш.

— Розвивайсь! — командував Тріска: — Списи готов!

Козаки станули лавою, познимали списи і ремінців і насторчили перед себе...

— З Богом! Вперед!

Козаки рушили з початку кроком, а відтак підбігцем...

Татарин, що прибіг в кіш, засвистав на тривогу. В коши заворушилось, мов в муравельнику. Молодий Мустафа-ага вже сидів на своєму коні і порядкував.

Татари кинулись до коний, митю посідлали їх й виступили перед кіш, та уставились по татарському звичаю півмісяцем. Вони загадали лише оборонятися,

а не нападати. На те не було у них ні охоти ні спроможности.

Не знаючи, яка у козаків сила, Мустафа приказав запрягти вози, звивати шатра і готувитися в похід.

Коли Тріска наблизився, застав Татар готових до бою. Коли їх середина стояла не рушаючися, оба крила стали незначно заїздити півокругом, щоби так замкнути козакам дорогу назад.

Се міркував Тріска відразу. Він підвів шаблю в гору і скомандував:

— Завертай!

Козаки задержали відразу коний, повернули назад і стали втікати.

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити... Йому здавалося, що се вся козацька сила, бо більше нікого не було видно.

Тепер з усіх боків засвистали по татарській стороні боеві свистілки, і Татари з пекольним криком „Алах! Алах!” кинулись на здогін за козаками. Татарські коні, витягнувши шию як гуси в лету, з отвореними широко ніздрями гнали так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчастих шапках та вивернених кожухах, похилившись вперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони стали козаків доганяти. Віддаль між ними щораз меншала, а тут Недолі і не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півкругом коня і станув проти Татар. Підчас погоні Татари помішалися трохи. Деякі коні висунулись наперед.

Тріска першому стрічному Татаринови відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь пігнав з Татарином даліше. Він все ще держав шаблю в гору, поки не зва-

лився з коня. Нога осталася в стремені, і так поволік його кінь у степ.

Біля Тріски збиралася купа Татар щораз більша. Він рубав на оба боки, стелячи землю навкруги себе трупом.

З того одна часть татарської сили здержалася.

Втікаючи козаки зміркували, що щось сталося. — Оден оглянувся і крикнув:

— Пробі, хлопці! Ватажко між Татарвоюю... Хто в Бога вірує, не даймо!

Який десяток товаришів завернули коний і пустилися Тріску виручити. Вони бачили, як Тріска увихався, рубаючи поганців. Та заки добігли, побачили як Трісці зломилася шабля, і відразу кілька шабель татарських упало на його голову.

Козаки охнули. Не було вже чого їхати тай не було і як, бо їх стали окружати Татари. Завернули опять коний і стали пробиватися поміж поганців. Татари розілися мов пси і стали їх рубати..

Отже двох чи трьох вспіло втечи; решту всіх зарубали.

Тепер Татари пустилися в погоню за прочими. У них були ліпші коні. Мустафа завзявся не випустити ні одного.

Козакам стало круто. Татар було чи не триста, козаків остало сорок. Вони готовились вже на певну смерть, і кожен молився Богови в страшній тревозі. Татари зформувались в подовгасту масу і вже досягали втікаючих з усієї сили недобитків.

Одному козакови кінь спотикнувся і впав; його сердегу розтоптали татарські коні. А поки те, Недоля заходився привитати Татар. Він розділив свою сотню на дві части і поставив їх лицем до дороги, куди мали

втікати Тріска з своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаць шістьсот кроків.

Татари такі були певні побіди, що ї не дивились по боках. Вони гнали вперед, мов хорти за серною.

Як же наблизилися до того місця, Недоля дав умовлений знак. Козацтво рушило з місця і в найбільшій розгоні вдарили на Татар з обох боків.

Залунало козацьке: „Слава Богу!”

Татари не були в силі здержати розігнаних коний. Вони гнали одною збитою масою. Щоби розвинутися по бокам против напиряючого ворога, вони ї не гадали. Козаки насторчили свої довгі списи і кололи ними завзято у збиту масу.

Козакам не стало часу витягати списів, бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла; вони взялись до шаблук. Настала така страшна різанина, що її і описати годі...

Козакам аж руки мліли, а Татари помішалились так, що оден другого рубав. Татари верещали, коні квичали і ставали дуба; а се все заглушав могутний крик з козацької груди: „Ріж, та бий!”

Татари загадали перебитися другим боком і вийти з тої тісної вулиці. Вони рванулись наперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски побачивши, в чім діло, завернула, і вдарила з переду.

Козаки вспіли нарубати тільки татарських трупів, що зробилася з них гребля.

Коні без їздців пігнали в степ.

Ті Татари, що їшли ззаду, завернули коний і стали втікати. За ними пігнали козаки.

Між тими був і Непорадний. Він довго не знав, що йому робити, держачи на мотузї Татарина, котрого звелі йому сотник пильнувати. Коли його товариші

втікали перед Татарами, він втівав між ними, поганяючи перед собою і татарського коня. Йому самому смішно стало, бо держав Татарина мов теля на мотузку. Було і таке, що коли татарський кінь побіг скорше, то мало Татарина не стягнув з коня. Тепер, коли діло повернулося інакше, Непорадний не втерпів. Він віддав Татарина якомусь молодому козакови, велів його з сотникового приказу беречи, а сам кинувся у вир битви. Та нікуди не було приступити до того місця, де козаки мордували Татар. Непорадний обїхав другим боком і тут знайшов роботу, яку він любив.

Татарин оден по другому відлучався від гурту і втік до свого коша.

„Ось і на моїй улиці празник!“ подумав Непорадний і відіпняв від сідла шовковий струмент.

Аркан фуркнув у повітря і хопив Татарина за шию та звалив з коня.

Непорадний виймив шаблю і взяв її в зуби, руками звивав аркан, поки не доїхав до Татарина та втяв йому голову.

— А у мене піде воно скорше — заговорив біля нього дід Панас, прицілився і стрілив в найдалшого Татарина.

— Коби так наряжав нам хто рушницю! — каже Непорадний; — А то я борше мій шнурок розмотаю.

Вороний пігнав вихром, а Непорадний складав аркан, поки знов не пустив його на голову Татаринови.

Повторив так кілька разів. Богато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром Татарів на цілій лінії.

Непорадний піймав ще одного Татарина. Кінь шарпнув, а Татарин розняв руки і впав на землю.

Татарин успів розсилити петлю, щоб його не за-

душила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою в гору шаблею.

— Не забивала мене, козак... Татарин да гроши, много золота, син Девлет-гірей — лепетав Татарин, за-слонюючи себе руками. Непорадний задержався... Се був татарський ватажко. На те вказувала його бога-та одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак звязав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоевищу лежали трупи людей і коний. Козаки стали добивати ранених. Другі пігнались з арканами по степу ловити наляканих коний без їздців...

Поміж козаками їздив на своїому кони Недоля, опершись рукою під боки, і порядкував.

— Де Тріска? — він питає.

— Він поляг перший — відповіли козаки: Він здержав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати...

Та його вже віднайшли. Лежав на дорозі, куди гнались Татари, та ледви дихав. Дід Панас вже пораєся біля нього. У Тріски була порубана голова та поломані ребра і ноги. Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він отворив очи.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив — сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так... простив... мої гріхи — простогнав Тріска: — Моліться... братчики...

Він сконав.

Сонце вже заходило та озарило своїми червоними проміннями закрівавлений степ...

Козаки і їх коні були так помучені, що тепер не

можна було гонити за Татарами, що над Самарою кошом стояли. Недоля велів вишукати ранених та збирати побитих, щоб їх відтак похоронити по козацькому звичаю. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збирали козацьких трупів в одно місце, другі копали велику яму, треті перешукали Татар за добицею, інші знов пильнували коний. Найбільше роботи мав тепер дід Панас.

Засукавши на локоть рукави, він ходив від одного раненого до другого і перевязував рани.

Коли вже смерклося, йшла робота при ватрі довго в ніч.

В козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, поставивши сторожних з усіх боків, кінчили свою роботу. До Недолі приблизився Непорядний.

— Пане сотник, у мене татарський бранець...

— Чи сей з розбитим носом? Чорт його візьми... невеликий тепер з нього хосен.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже, — обзиваєся дід Панас.

— То собі його візьми...

— Та в мене ще другий бранець — каже Непорядний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитись?

— То якийсь знатний, обіцяв окуп...

— Давай його сюди!

За хвилю привели Татарина перед сотника.

Се був молодий і гарний Татарин. Одежа на ньому була богата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірея — сказав гордо Татарин.

— А я тобі кажу — обзиваєся оден козак, — що

ти чортів син, а твій Магомет і твій хан чортови братами приходять...

— Не смій, гіявре, зневажати його світлости хана ханів, бо він вас всіх перереже або в полон візьме — крикнув люто Татарин і затупотів ногами.

— А заки ти йому се скажеш, то підеш ік твому дядечкови у пекло — відрубав козак і брав уже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля: — Не твоє діло; не твій бранець! — Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш отсего бранця в Лубни та віддаси його пану полковникови. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік, та щоб його приставити живого, та цілого.

— Ба, а мій окуп? — каже Непорадний: — Се мій бранець...

— Добре! Скажи, Тихоне, пану полковникови, що окуп прийде козакови Семенови Непорадному... Тобі, Семене, так ліпше, чим в'озитися з Татариним, мов циганови з медведем...

— Воно й правда! — успокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: „воловодитись з ним, годувати, пильнувати”...

— А ще тобі при нагоді голову відріже — докинув хтось з гурту...

— Ну, пращай, пане аго! — говорить Семен Татарини: — Поклонись гарненько твому батечкови... ось забув, як його величають; та чорт його бери... та вже ти на мене не сердься... воєнне, знаєш, діло — говорив Семен з повагою, кланяючись Татарини шапкою:

— Та ще спасибіг, що ти мені, а не кому другому попався...

Усі козаки реготались, аж за боки бралися.

Сей Татарин для нас важнійший, чим сьогоднішня побіда — говорив Недоля півголосом до діда Панаса: — Полковник наказав мені непременно достати якого знатного Татарина. Від нього гадає полковник дізнатися дещось про наміри орди...

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з Татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і се показалося правдою. Тепер Татари не видалися йому так страшними, як учора. Козаки сильнійші. Колиб так було вчора, не булиб вони вбили дідуся і маму і не були би взяли сестри в полон.

І в нього вступила надія, що козаки відібють ще і тата й сестру... Та коли се буде? Павлусь рад був, щоби зараз пігнали козаки і розбили Татар до решти та освободилиб полонених.

Про те заговорив він до Петра.

— Так не можна, братчику — говорив Петро: — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпім до завтра. Онисько казав, що татарський кіш великий. Вони навантаженими возами недалеко заїдуть до завтра... Здогонимо...

Павлусь успокоївся. Він приляг біля Петра при ватрі і кріпко заснув.

В козацькому обозі стали вогні пригасати. Усе притихло, хиба вартові перекликалися.

* * *

Козаки посхапувалися, як іно на світ стало заноситися.

Вони помолились і взялися хоронити побитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позносили козацьких трупів і поукладали рядком. Кожен прашався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву, і тепер стали складати їх на дно ями так обережно, як мати вкладає скупану дитину в колиску. Голови повкривали червоною китайкою. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили і стали мовчки засипати землю. Кожний козак кинув бодай грудку землі.

Тепер стали засипати землю, обкопуючи її докруги, поки не станула могила.

Татар ніхто не хоронив. Їх трупів полишили вовкам і гайворонам на жир.

З сеї битви добули козаки чимало користи. У Татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більш сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився зі своїм Татариним, що так ізнемігся, що ледви лазив. Мотуз, що був ним звязаний, відався йому в тіло.

Побачив се Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортовій мамі! Не маєш кращого діла, як його пильнувати? На базарі його не продаш, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинувся тепер на останки їди і повилизував усі казанки. Він був опять веселий, мов дитина.

— Я би остав з вами — каже Татарин до Недолі.

— Про мене оставай! А чи приймеш християнську віру і відречешся свого Магомета?

— Хоч би і зараз! — каже Татарин: — Бог оден...

— Дайте йому, хлопці, зброю і коня татарського.

Татарин дуже радів. Він не надіявся такого кінця і почував себе дуже щасливим. Скочив між татарські коні і віднайшов зараз свого. Обняв його за шию й став пестити. Кінь пізнав зараз свого пана.

— А гов, свату, не руш! — кликав Непорадний: — Се моя добича, не дам!

Татарин і не гадав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукав Недоля: — За сього возьми собі два татарські.

— В поход! — командував Недоля: — Прямо на татарський кіш!

V.

Татарські бранці, що були в коши, зміркували зараз, що воно щось робиться, як іно почули свиставку, а Татарва кинулася до коний та збруї і вийшла з коша. Вони догадувалися, що десь недалеко мабуть козаки і в них блисла надія, що може їх відібють. Вони почули татарський боєвий оклик та зараз і побачили, як осталі Татари стали зивати свої шатра, запрягати вози та татарські арби. Татари порозділювали бранців після того, що вони були варті. Дівчат та малих дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх сторожили пильно і не розв'язували їм рук. Гіршу часть добичі вели на мотузах попри коні.

Бідні бранці були страх помучені і мали велику спрагу. Коли Татари розложилися кошом, кожен бранець приляг на траву, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки і босий, в одній свитині, зі звязаними руками. Він приляг на траві.

Татари кинули їм як собакам якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволи. Він волів би, щоб їх вбили. На спомин неволі у нього завмирало серце з болю. Така неволя гірш смерти. А він лежав тут безрадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуза та тим ще більше зотягав узол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак горі спиною і, буцім то жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуза. На його радість узол попускав щораз більше. Степан оглядався на сторожного Татарина і розмотував зубами узол. Вкінці почув свої руки свобідні.

Не рушаючися з землі, він виймив обережно з кишні ножа і найблизшому товаришови розрізав мотуза. Ніж пішов по руках, а сторожний Татарин і не догадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали у купі не рухаючись, він пішов далі. Бранці однак не рушались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвили пригнало в кіш кількох Татар і стали щось балакати. Від того в киші наче запалило. Татари сідали на вози і стали рушати з місця.

Бранці посхапувалися і гурмою скочили над беріг ріки в каміш. За ними пігнало багато і таких, що не всіли розв'язати рук. Татари бачили се, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Сі, що не всіли втечи, мусіли тепер бічи як собаки попри татарські коні; а хто-не здужав, тому зараз відрубували голову, коли нагайкою не могли його підогнати...

За хвилю осталося лише подоптане місце, де стояв татарський кіш.

Втікачі сиділи тихо в каміши, боячись промовити

слова. Вони не знали напевно, що сталося. Може ще поганці вернуться? Догадувалися, що була стріча з козаками; та хто побідив?

Настала темна ніч. Вокруги було тихо. Аж тепер рушилися втікачі.

— Не багато відай, наших Спасівчан спаслося — каже оден, зітхнувши.

— От ліпше не говори — каже Степан, — бо серце ножем каеш. Моїх усіх чи не в полон забрали...

— А моїх вимордували на очах.

— Боже, Боже! За що ми так терпимо тяжко! — стогнав другий!

— От мовчи, не стогни, а то ще біди накличеш.

— Всі ми на однім кони їдемо, усім досталося.

— Та либонь дехто заховався в тернину...

— Хиба дехто з того боку. Ти бачив ясир? А кілько трупів лежало...

— А як би так ми були стали усі боронитися, таки булиб не дались. У нас було козацтво...

— Говори здоров! Та хтож сподівався? Се у ночі, усе спало...

— Гей братчики, здійміть з мене мотуза!

— У кого ніж, признавайся!

Знайшовся ніж і стали розрізувати решту...

— Ах, бодай тебе! Руку мені скалічив...

— А хибаж я в ночі виджу?

— Братчики, їсти страх хочеся.

— Ходіть напитися води, а за їду вибачай. Завтра вернемо в нашу Спасівку, то може дещо і знайдемо.

Пішли усі до води. Вона була тепла. Відтак опять в комиш. Посідали в колесо і кожний важко задумався. Небільш, як доба, як кожен був щасливий у своїй хаті, серед любої сімі. Те щасте ніколи вже не вернеся.

Сердеги стали собі пригадувати, як те все сталося.

— Ой, бідний мій синку, що з тобою сталося! — Заплакав оден: — Не побачать тебе більше мої очі на сім світі...

Кожний, сперши голову на коліна, задрімав. Вже було рано, як втікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Оден підвів голову з комишу і крикнув:

Отсе наші!

Посхапувалися. На те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки, братчики, не дайте пропасти!

Втікачі гнали прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці! — гукав Недоля: — Нагодувати гододних!

Козак добував з торбини, що мав і подавав.

— Коби вас так передучора Бог приніс був, не було би тої халепи і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо...

В сій хвили скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, татку, де наша Ганна? — Він обіймав батька за шию і став плакати.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан хлипаючи: — Татарва піймала і Ганну і маму...

— Ні, маму Татарин вбив, я бачив...

— А меншж тату, не пізнаєш? — обзиваєся Петро. Степан не пізнав зразу, а відтак обіймив старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись.

— Гей, люди добрі! — гукав сотник: — Кому воля,

бери коня та зброю і приставай до нас. Нам ніколи часу теряти.

Небогато Спасівчан вернуло до дому. Хто сподівався кого з своїх знайти, той і вертав. Другі взяли зброю татарську і прилучилися до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертати.

Тепер Недоля оставив часть козаків при таборі, а з другими вибраними пігнав слідом за Татарами.

Слід був значний, бо Татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід показував ід берегови ріки.

Вже було коло полудня, як передові козаки звістили, що зобачили татарський табор.

Недоля казав напоїти коний і відпочати. Тепер вже Татарва не втече.

Попас тревав не довго. В полудне найліпше нападати, бо і видно, і Татарин лінивий від спеки, невоухливий.

Посідали опять на коні і рушили.

Татари рушили теж в похід. Їм пильно було до Криму.

Аби коний не мучити, їхали козаки підтюпцем.

Недоля післав більшу частину своєї сотні далеко в бік. Вона мала обїхати колесом і забїчи Татар з боку. Так і сталося. Козаки наближалися з двох боків. Вони бачили табор мов на долони. Він тягнувся довгим мотузом понад беріг, наче повзла велика гусениця. Возів тягли воли, а Татари на конях їхали боками.

Тепер козаки рушили з усієї сили. Татари поба-

чили їх і зараз загадали отаборитися возами так, як се робили козаки. Стали підганяти волів батогами і заїздити на боки. Але вже було за пізно.

Козаки злетіли на них мов яструби. Татари не вміли гаразд боротися. Деякі стали по одному втікати, та тих половили на аркани. Цілий табор з усім награвленим добром дістався в руки козаків. Степан з Петром увихалися поміж возами, де були бранці. На кількох арбах знайшли справді кілька спасівських молодиць і парубків...

— А де Ганна? — кричав Павлусь, ідучи в слід за батьком.

— Нема її синочку! — обізвалась одна молодиця. Ще вчора забрали Татари усіх дівчат і малих хлопців на коні і пігнули мов чорти.

Степан іно руками сплеснув. Павлусь став собі рвати волосся з голови і страшенно плакати. Уся надія пропала...

— Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай прикаже здоганяти; ми їх піймаємо певно... Боже мій, Боже, що з Ганею сталося! — Він опять став голосити.

— Цить, Павлусю! Так не можна — успокоював Петро: — У пана сотника инше діло. Впрочім, хоч би хотів, не піймаєш; вони дуже далеко...

В сій хвили надвели пійманого Татарина. Павлусь страшенно був лютий за сестру. Він добув шаблю і рубнув з цілої сили Татарина по голові. Жбухнула кров і Татарин повалився на землю. Павлусь, закусивши зуби, рубав, ще так викрикував:

— Злодії, пси, чорти! Ви дідуся вбили, ви маму вбили, ви сестру забрали! Ось тобі, ось тобі!

Він виглядав мов божевільний. З очий сипались іскри, цілий почервонів мов бурак. У сім Татарині він

бачив цілу орду татарську і мстився на ній, аж засапався.

— Годі хлопче! — гукали козаки: — Мертвого рубаєш.

Справді Татарин не жив. Тепер Павлусь отямився. Він перший раз убив чоловіка. Йому стало страшно, в очах потемніло і він обімлів. Його взяв на руки Стефан і став відтирати. Хлопець прочунав.

Козаки не втратили у тій стрічі нікого.

Недоля загадав спочивати тут довше. Козаки розтаборилися, зарізали кілька волів і стали печи мясо.

Спасівчани, що тут були, урадили, щоби з возами, кіньми і відобраним добром вертати в ранці до дому. Степан випросив у сотника, щоби пустив і Петра. З сього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань дідуся Андрія, що то є татарська неволя, у яку попала Ганна. Він знав, бо се знала кожна дитина на Україні, що поганці виробляють з бранцями, що їх продають як товар на базарі. І він уявляв собі свою любу сестричку, як її Татарин веде на мотузі на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть в далеку турецьку землю, геть за море, і з відтам ніколи її вже не вернути. Йому збиралось на плач.

— Хибаж, тату, так її нещасну полишимо без помочи?

— Так мусить бути, коли не годен инакше — каже батько: — От ліпше не рви мого серця... Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її видобудемо.

— А знаєш ти, братчику, де Крим? — обзиваєся Петро: — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, тай її не здобудемо. Пропало!...

Павлусь затяв зуби і не говорив більше нічого.

Вже над вечером надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком а братом і хропів. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав потихоньки, надягнув на себе кожушину, взяв сумку (торбу) з сухарями у брата, його два пістолі, мішочок з кулями і ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків, прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня, і як мога найосторожніше виїхав помежи горючі ватри сторожних козаків у степ. Відїхавши на таку віддаль, що його кулею не досягне, він потиснув коня і пігнав скоком.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. Там і Крим лежить, думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі зятимив. Дідусева наука стала йому в пригоді. „Ось се великий віз” повтаряв собі Павлусь, „а ся зоря над ним — то показує північ. Ну, напротив неї мусить бути полудне”. І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром рано прокинулись а Павлуся не було, їх аж заморозило. Вони відразу догадалися, що завзяте хлопя поїхало шукати сестри, а з відтам напевно не вернеся, пропаде.

— Коли се сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець з сього вийде цілий, то тямте, що з нього кошовий буде...

VI.

Хлопець за сі два дні освоївся зі степом із Татарами, а тепер не лякався нічого. У ньогож була шабля і два пістолі, то не те, як він втікав зі Спасівки. Тепер він вже між козаками бував у поході і бачив, як Татар беться...

Їхав підтюпцем аж до рана. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам зїв кусок сухаря і поїхав даліше, держачись усе полудневого заходу.

Коло півдня він дуже знемігся, і спати хотілося. Муха страшенно кусала, і кінь обгонявся, що мога. Їдучи так, натрапив Павлусь на балку. В балці в найвузшій її заглибленню росли корчі, а змежи них випливала вода з джерела. Тут був гарний холодок, що аж манив до себе. Павлусь загадав тут спочити до тої пори, коли трохи перестане жарити. Він розсідлав коня і припняв його на мотузі до корча. Кінь напився води і став над потічком пастися. Павлусь зїв жменю смаженої в салі каші, напився з джерела води і поклався в холодку на сідлі спати. Якийсь час чув, як кінь хрупав траву, як брєніли комахи в траві, перекликались пільні коники, а далі і заснув твердо.

Прокинувся від того, що сонце вихилилося зпоза високого берега і заглянуло йому у вічі. Він від разу нагадав, де він є. Від здорового сну йому весело стало на душі. Він почував в душі певність, що сестру знайде і освободить. Загадав зараз їхати даліше, поки ніч настане.

Тепер ліпше було їхати. І кінь відпочав, і він почував себе здоровим і ситим. Вже над вечером доїхав до якоїсь річки. Вода плила між двома досить строми-

ми берегами. Тут і ночувати буде, аби лише пригоже місце знайти. Та як іно з'явився над берегом, його обсіла хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів найліпше обігнатися ватрою. Вона і вовка відстрашить; але за те Татарина може звабити. Треба би десь так в захисті, щоб не видно. Він узяв коня за поводи, йшов понад беріг і пильно розглядався. Тут натрапив на два сторчачі під берегом, на сяжень високі камені, що стоячи побіч себе, лишали між собою невеличку прогалину. Недалечко тих каменів була відстай від води до берега, де можна було коня попасти. Перед тою прогалиною, що між каменями, ріс високий корч верболози. Павлусь аж усміхнувся, побачивши таке гарне місце. Зараз звів коня під беріг і припняв до корча.

Далі побіг на беріг і став збирати цілими оберемками суху траву і бадилля. Усе те скинув з гори в прогалину між каменями, Тепер викресав вогню, запалив віхоть сухої трави і пішов поза верболозу в прогалину. Без того не зважався йти. Він знав, що в таких місцях гадюки бувають. Гадюка в день не страшна. Егеж! Кілько їх сам Павлусь намордував в степу таки ціпком. Та у ночі — то вже не те. Вона підповзне і вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахоря. Павлусь не раз те бачив, а тут знахоря нема.

І справді, коли Павлусь засвітив в прогалині, зашипіла гадюка, втікаючи помежи корчі.

— Вибачай, пані матко — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспатися. Сим разом вступиь гостеві. За се рано спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Озираючи своє леговиско, він пабачив під берегом печеру і подався туди з віхтьом горячої трави. На землі розлазилися малі гаденята. Павлусь подоп-

тав їх ногами. З печери вилетіла сова і трохи хлопцєви не трутила шапку з голови. Випаливши печеру, він приніс сюди своє сідло і лагодився спати.

Він нагадав тепер, що йому їсти хочеться. Він не хотів зїдати усіх своїх припасів. Забавляючи себе, він збирав подоптані гадєнята і кидав в вогонь. Вони на грани вертілися, пухли, а відтак тріскали, аж вогонь розприскувався. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусєви нагадалося, чи не можнаб їсти печену гадюку, або... жабу. Таки жабу ліпше. В ріці мабуть є жаби. Коби лише зловити, бо їсти страх хочєся. Можна би і птицю убити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не поможе, треба печи жабу. Він взяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб скочило справді у воду.

Хлопець поліз у воду і став собі світити, забуваючи на всю небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін. Була чиста. На споді видно було пісок. Від світла відбивалося тіло його ніг.

Аж дивиться, а біля нього щось плєснуло поводі. Він стояв, не рухаючися. Трава горіла ясно. З неї відпадали горючі іскри на воду і тут гасли шипучи. Павлусь побачив, як надплила риба. Вона дивилась на Павлусєві білі ноги, і повертаючи хвостом і порушуючи зївами, стала наближатися до ноги. По дорозі проковтнула плаваючий вуглик, та зараз і викинула з рота. Павлусь стояв неповижно. Трава догоряла. Тоді Павлусь запустив блискавкою руку у воду, піймав рибу коло голови і впялив пальці в її зїви. Догоряючу траву пустив на воду, його огорнула пїтьма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалась на всі боки.

— Се мабуть ліпше чим жаба — подумав Павлусь:
— Слава тобі Господи!

Виліз на беріг і пішов у свою печеру, де вже вогонь став пригасати. Докинув бадилля, полум'я палахнуло, а Павлусь став справляти рибу. Він її зарізав ножем, випатрошив, посолив з усіх боків і поклав на грань. Відтак обертав її на всі боки, поки не спеклася як слід.

Павлусь не тямив, чи йому що так смакувало, як отся риба. Тепер помолився, вкрився кожухом і заснув безжурно.

Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Отворив очі і побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений в подерту, замазану одягу і в татарську шапку. На ногах у нього були постолі, повязані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкудочена чорна борода. Не було на ньому нічого, що показувало би, що се козак.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув тай сплюнув крізь зуби...

Павлусь присів на л'яжанці і таки налякався. Таж се непременно харциз, розбишака, про яких тільки від дідуся наслухався.

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого саміського харциза при конях. Він його бачив...

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як у йому серце затрівожилось.

— Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайсь.

— Кудиж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе з собою.

Павлусь хватив митю пістоль і натягнув молоток...

Та заки вспів стрілити, харциз копнув його ногою по руці, і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля берися!

Харциз одною рукою придежав Павлуса, а другою звязав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав: — Я так зі страху; ви мене страх налякали... я далєбі нічого... я за сестрою глядаю... її Татари в ясир взяли. Пустіть, дядечку... пустіть; Бога за вас молити буду, а то я припізнюся.

— Ну, заспокійся! Я тобі дорогу до Татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спутав; ти кусать любиш...

— Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо осміхнувся. Пістолі затикнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався опять за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуса наперед себе.

— Ну, тепер поїдемо до Татар!...

— Дядечку, мене болять руки; розв'яжіть, бо зімлію.

— Добре, я тебе розвяжу; та гляди: колиб тобі забаглось втікати або теє, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеви.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задеревів. У нього світилися очи мов у вовкулаки.

— Кудиж ви мене везете?

— Тобі кажу: до Татар. Однака наша дорога. Ти за сестрою глядаєш?

— А вжеж за сестрою, за Ганною. Вона така до-

бра, як ангел; Татари набігли на нашу Спасівку, багато люду піймали й її теж.

— А ти?

— Я втік на татарським кони та по дорозі козаків здибав. Вони відтак розгромили Татар і багато наших Спасівчан освободили.

— Делеко звідсілля?

— Мабуть далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте...

Дядьку! — сказав по хвили.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру віднайти, визволити. Велику заслугу у Бога мати-мете; до того я вам ще гарненько заплачу...

— А в тебе є гроші?

— Є, далебі: і червінці і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно:

— Ну, заспокійся, побачимо... — За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді успокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші усе зробить. Тож то зрадіє, як сестру викупить і освободить та привезе до дому. Харциз відгадав думку хлопця і був певний, що йому не втече, а буде його держатися як реп'як.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що вертали з Київа в Крим.

Було їх не більше, як двацять люда. Вони сиділи то на конях, то на татарських арбах, навантажених усяким крамом. Воліклися поволи. Вони зараз спостерегли харциза і пристанули.

Харциз віхавши між них, став щось по татарськи

розповідати, показуючи на Павлуся. Його взяли Татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки і ноги, повертали його головою і дивились в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зродилось лихе прочуття. Він догадувався, що харциз продає його Татарам.

Впевнився у своїм прочуттю, коли Татарин виймив гаманець з грішми і став їх лічити на руку харциза, що не злазив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня і подався в степ.

— Дядьку, дядечку, чого мене лишаєте? — голосив Павлусь; він хотів за ним бічи.

Харциз оглянувся і каже:

Глядай, дурню сестри; вони тобі дорогу покажуть.

Павлуся придежав Татарин за руку:

— Не втікала, бо звязала тебе на матузок; твій тато спрдала тебе мені...

— Який він мені у чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а на здогін харцизови гукнув:

— Продав ти мене, Юдо; Бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві і став страшенно плакати.

Харциз був дуже вдоволений. Добув без труду коня, сідло з червінцями, та ще за хлопця гроші взяв. Тепер поїде денебудь у город і загуляє, загуляє, аж чортам стане заздро. Він став співати, аж луна по степу пішла.

Він такий зайнятий був собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Кілька разів з радощів потягнув коня нагайкою і їхав так до вечера. Був голодний як вовк, у нього не було нічого. Коби так денебудь поживитися...

Аж нараз побачив ватагу козаків, що надїхали з противного боку. З ними не конче радо хотів харциз

стрінутися, аби часом не трапити якого знакомого. Про нього недобра слава ходила на Україні. Його знали як потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було у нього гріхів на душі. Він показував Татарам дорогу на Україну, крав козацьких коний, хлопців та дівчат, де трапилося і перепродував Татарам. Тепер наткнувся він на козаків так нежданно, що нікуди було втікати. Непремінно зловлять на аркан або убють з рушниці; а так, то може ще вибредатися. На Україні не був вже кілька років, змінився з лиця, і певно його ніхто не пізнає.

Він здіймив шапку і став вигукувати:

— Пугу, пугу!

То була ватага Недолі.

Харциз приїхав до нього.

— Братіки, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінувся...

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. Пять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому кони втечи. Десять днів степом їхав та хиба сирою рибою живився, бо і кресива у мене немає, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, щонебудь їсти...

— Ну, ладно — каже Недоля — будь нашим гостем. Дайте йому щонебудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів, та сушеної риби. Він не злязачи з коня, заїдав, аж тріщало. Йому стали козаки пильно приглядатися. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже; звідкіля ти його узяв? — питає Непорадний.

— Татаринови вкрав, прости Боже гріха — каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику — каже Непорадний, — він бреше! сього коня я знаю; се той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме.

Харциз поблід.

— Про якого хлопця — каже — ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кількох козаків. Його стягнули з коня і звязали

— А дивіть, хлопці — каже оден — далєбі, і Петрові пістолі має.

— Признавайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припечи залізом, поки не скаже правди.

До Харциза приблизився і Татарин, що тепер пристав до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по татарськи.

Харциз мовчав.

— Я його знаю — каже Татарин до сотника: — Він потурнак, Татарам служить, людий продає. Його звуть Карим.

Харциз поблід ще більше, тепер йому амінь.

— Егеж, се той Карий! Його ціла Задніпрянщина знає; жінки дітий ним лякають.. Ось ти небоже, знав, де захорони шукати!...

— Чи ти скажеш вже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля:

— Я з тебе шкуру зняти прикажу.

— Я продав його Татарам крамарям.

— Панове молодці, в сідлі ще є заховані гроші, так як були.

— Панове товариші — питає Недоля, — зробимо над сим безбожником суд. Він відрікся Христа, пристав до нашого найтяжшого ворога, зраджував братів своїх, продавав християнських дітей поганцям; що йому за се зробити?

— Смерть! — гукали козаки. Вони готові були кинути на нього і розірвати в шматки.

— Смерть то за мало — каже Недоля, — за те його або кінми розірвати або на паль вбити.

— Шкода коний поганити таким псом — каже оден козак.

— А паля відкіля візьмемо?

— Чуєш, Гусейне — каже Недоля до Татарина, — візьми ти його і роби з ним, як знаєш; будь йому катом. Татарин зрадів, аж показав білі зуби.

— Я з ним маю давні діла — каже до Недолі.

— Бери його.

Татарин виймив ножа і наближився до Карого. Той задріжав і видивився наляканими до смерти очима на свого ката. Татарин дививсь у вічі Карому, та від того погляду Карому кров стиналася в жилах.

Карий нагадав собі щось дуже страшного, наче чоловіка з того світа побачив.

— Пізнаєш мене? — цідив слово за словом Татарин: — Я Гусейн, син Мустафи... Тямиш? Ти клявся бути мені побратимом, на шаблю присягав... а відтак... ти зарізав старого батька і обрабував... ти тямиш? Ми прийняли тебе в хату як свого, а ти зрадив...

Козаки дивились на сю сцену. Хто розумів татарську мову, почував страх, наче двох чортів побачив.

Карий сидів на землі, дрожав тілом і не міг очий

відвернути від Татарина, що стояв над ним, нахилившись, з ножем в руці, та вплялив в нього свої чорні блискучі очі.

— Якуж тобі смерть зробити, мій побратиме? Ну, не бійсь! Легенько тебе візьму, по знакомству тебе візьму у свої руки, як мати бере дитину. А може сам собі вибереш? Як тобі любо... Ти мистець вигадувати муки... За тебе одного я козакам служитиму вірно до смерти, ось що... Але ти, небоже, у пеклі чортам розказувати будеш, з якою пошаною побратим Гусейн вправляв тебе на той світ...

Татарин рванув Карого за волосся і повернув спиною до себе. Відтак розрізав на плечах кожушину і сорочку.

Карий не пробував боронитись; він сидів на землі неворухливий мов колода.

Татарин різнув два рази по плечах, а відтак шарпнув з гори на долину і видер довгий кусок шкіри.

Карий здригнувся, не вимовивши слова. І Татарин нічого не говорив, лише муркотів саме так, як кіт, коли держить в зубах миш.

Відтак став здирати шкуру з плечий, оден пас за другим. Тепер перевернув Карого горі лицем, прикляк йому на груди коліном, отворив на силу колодкою ножа рота, витягнув язик і відрізав та відкинув на бік мов кусок мяса.

Татарин виглядав страшно. З окрівавленими руками, затисненими зубами він порався біля Карого, начеб оправляв барана. Тепер піднісся трохи і різнув ножем по животі, аж тельбухи вийшли.

Козаки відвернулися. Вони не могли на таке варварство дивитися.

Карий стогнав мов недорізаний від.

— Досить! — гримнув Недоля: — відрубай голову тай годі, не муч його!

Татарин поглянув на Недолю, начеб він йому хотів відняти найбільше добро. Але годі було спиратися з сотником. Він махнув ножем і відрізав голову.

Козаки стали розходитися з відразою.

Татарин взяв Карого за ногу і поволік у степ.

Проклін Павлуся здійснився.

VII.

Павлусь виплакався, заспокоївся. Він сидів на татарській арбі, підогнувши коліна під бороду і замислився, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому кусок паланиці і кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він зів паланицю і випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

„Може воно так і ліпше”, подумав Павлусь, „що я між Татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то може і сестру лекше віднайду”.

— А куди ви їдете, люди добрі? — осмілився спитати.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами; як будеш добрий, то і тобі буде добре.

Ті Татари видались Павлусеви якимись добрячими людьми, не такі, як ті, що Спасівку грабили. То були крамарі, такі самі, як ті, що нераз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і став Татар цікаво розпитувати про усе. Він їм подобався. Через кілька днів він освоївся з таким життям. Помагав Татарам у всьому і вчився запопадливо татарської мови. Він був понятливий, і Татари не могли надивуватись йому. Другі

бранці були якісь дикі, заєдно плакали: а Павлусь, вивчивши татарські слова, послугувався ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший Татарин з сивою бородою.

— А куди мені втікати? Без коня, без збрुї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають...

— Ми купці. Ти остань між нами, нашу віру прийми.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мушиш виречися хреста, плюнути на него.

Павлусь плюнув би Татаринowi в очи за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчитися вашої мови, а се опісля...

— Добре, певно! — говорив Татарин: — Коли станеш муслемом, то і вільним станеш; а потому можеш до великої почести у нас дійти... ти гарний хлопець. Неоден з ваших був у нас великим везиром у падишаха в Царгороді...

— А що се падишах?

— Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан; знаєш: цар, одним словом...

— Того не знаю. У нас на Україні нема царів... а є гетьман, а на Січи кошовий отаман...

То ще більший. Вашого гетьмана можуть скинути, а вибрати другого. У нас не так. У нас, хто вродиться падишахом чи ханом, то вже й до смерти ним буде...

— А скільки ви за мене заплатили тій собаці? — питає иншим разом Татарина.

— Двацять золотих.

— Ов, то мало! — каже Павлусь, сміючись.

— А ти варта більше?

— Я би був вам дав за себе в десятеро тільки.

— Хибаж у тебе є гроші?

— Тепер нема, а були в сідлі; той собака харциз забрав враз з конем.

— Чому ти нам не сказав сього? Ми булиб відбили...

— Може я колись з ним стрінуся... Як він звесья?

— Ми його звемо Карим.

— А чи у вас Татарів продають теж?

— Ні, не можна людий своєї віри продавати; за се велика кара.

— Ось бачите, а він свою віру продав...

— Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує.

— „Такі то і ви” подумав Павлусь, „що зі злодіями крамарюєте!”

Павлусь побоювався, що його теж продадуть в Криму на базарі, і спитав раз проте Татарина.

— Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

— Павлусь не хотів з сими купцями розставатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так і сестру відшукає.

Дорога до Криму тревала дуже довго. Навантажені арби волоклись поволи, а вже кожна переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучився татарської мови настільки, що розумів, коли до нього заговорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець показувався до всього охочий і щирий і сповняв усі роботи справно.

Татари були з нього раді і були певні, що він збісурманиться. Хлопець був супроти них наївний, розказував їм просто, о що його питали. Він розказав їм, як Татари зруйнували Спасівку, як він втівав та як відтак козаки розгромили Татар. Одного лише не сказав і се заховав собі на дні душі, що він їде в Крим на те, щоби ратувати сестру з полону. Колиб не те, він вже давно був би втік, не надумуючись, бо мав до сього богато нагод.

Татарів навіть се дивувало, коли раз стрінули в степу чумацьку валку. Павлусь розмовляв з чумаками, але не просив, щоби його викупили та взяли до дому. В часі дороги Павлусь пильно придивлявся, куди їхали. Старався затямити кожну річку кожний брід і все те, по чім сю дорогу можна би пізнати.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь побачив уперве море, і у нього сильніше забило серце.

Тепер зачиналася Татарщина. Зараз за Перекопом побачив перші татарські аули. Якіж вони були несхожі на українські села. Чужина аж била у вічі. Павлусеви тепер стало лячно. Поки ще бачив степ, йому здавалося, що він дома. Тепер ні сліду по Україні. Його опустила звичайна відвага і він трохи не заплакав.

Переїхали кілька аулів. Ватага і тут тяглася поволи. Татари виходили і придивлялися їм, а дехто розпитував за своїх знайомих, що пішли загоном по Україні.

Та купці не знали, що на те казати; вони ні з ким не бачилися.

На конєць стали в селі Коджамбаку, де була їх оселя.

Сулейман-ефенді, той старий з сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже богатим купцем татарським. Він вів широку торгівлю між Царгородом та усіма надморськими містами а Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Дятого його оселя виглядала як мале місточко. Стояли тут рядком дома кам'яні звичайні і на поверх, були шопи на вози і коні, склади з крамом, а при однім боці стояв великий поверховий дім, де мешкав сам Сулейман. Той дім припірав до великого огорода. Усі ті будівлі разом були оточені густим частоколом, а в ньому було двоє воріт напротив себе.

Коли Павлусь віхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди много людей. Доси здавалося Павлусеви, що Татари то найчорніші люди на світі. Тепер побачив губатих чорномазів з Африки, що звивались як чортяки. Їх Павлусь найбільше боявся.

Сулейман приїхав на своїй арбі, де і Павлусь сидів, під сам рундук дому. Звідси повиходила служба і стала низько кланятися Сулейманови. На стрічу батькови вийшов його син Мустафа, що в неприсутности батька завідував його цілим майном.

Коли звиталися, спитав Мустафа-батька, показуючи на Павлуся:

— Хто се?

— Сього хлопця привожу тобі на гостинця, його купив. Поклонись новому твому панови — сказав Сулейман до Павлуся: — Будь слухняний як і доси, а буде тобі добре.

Павлусь здіймив шапку і вклонився по своїому.

Мустафа сказав щось якомусь Татарини, сей взяв Павлуся за руку і повів між челядь.

Челядь мешкала на долині. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер покмітив, що всі вікна на горі були прислонені густою деревляною решіткою.

Війшовши до челядної, Павлусь не знав, що з собою робити. Прийшов найстарший між слугами і став його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, як сей Татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув Татарин і вийшов. До Павлуся приступив один невольник Українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще побє.

— Та за якого біса мене бити має? Хиба я йому що зробив?...

— Тут бють, хоч і нема защо. Він бач потурнак, так хто його питає за Україну, він дуже соромиться, бо совість гризе, що покинув Христа і збісурманився. Того він і злучий такий на нашого брата мов пес, гірш Татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років пять, небоже! — він охнув.

— Тут тяжко жити?

— Сказано, неволя. А тут ще рай насупроти того, що у других. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, чим є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а сей потурнак Ібрагім, то сам чорт.

— Не пробували тікати?

Невольник усміхнувся сумно.

— Заки добіжиш до Перекопу, так пять разів зло-

влять. А коли зловлять, так або повісять або в неволю до Турків продають; а все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато люда з відсіля втікає...

— Бо тут і багато є хрещеного народа, то декому і вдасться втечи.

— Як вас, дядьку, звать?

— Остапом Швидким.

В тій хвилі вбіг до челядної чорномазаний невольник і прикликав Павлуса до пана. Павлусь пішов за ним на гору і вступив до світлиці. Вона була простора і мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, вкриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. Стіни були помальовані червоною, синьою та жовтою краскою в цвіті та в лінії. На підвищенню сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик; на ньому жарилася велика мов кадильниця люлька, з котрої Мустафа потягав цілі клуби диму. Відтак лежали різні ласощі.

Павлусь здіймив шапку і вклонився.

— Прилич товмача — каже Мустафа до слуги.

— Не треба — каже Павлусь, — я знаю по вашому.

— Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звать.

— Ні, тебе так звали; ти зватимешся тепер Гусейном.

— Я не хочу; я ще не прийняв вашої віри...

— Дурень ти! Не прийняв, так приймеш...

— Ні, не прийму; моєї християнської не покинуся.

— Як приймеш нашу, будеш свобідний.

— Не хочу, ні за що в світі.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте, то ні. По що мені відтак в смоли горіти...

— Мустафа засміявся з наївности хлопця.

— Кажу тобі, що свобідним станеш...

— Я і так визволюся, коли захочу...

— А то як?...

— Втечу, тай годі...

Мустафа засміявся опять.

— А знаєш ти, що у нас втікачам роблять?

— Знаю. Повісять; а коли не спіймають, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв за службу.

— Беріть, де хочете; я поти буду добрий, поки мені буде добре...

Павлусь навчився балакати з Татарами прямо і отверто. Та се не подобалося Мустафі. Він поморщив брови і сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий; як ти до мене відзиваєшся?

— Хибаж ви не чоловік?

Мустафа плеснув в долоні.

Війшов потурнак наставник.

— Сього зухвалого гіявра випарити і до конюхів дати!

Потурнак хватив Павлуса за руку і повів у долину.

— У тебе, хлопче, за гострий язик; гляди, щоб не врізали...

На долині в челядній вибили Павлуса так, що зі спини аж кров потекла. Хлопцєви текли сльози з очий, аж закусив губи до крові, а не видав ні одного стогну. Він сів на землі і трясся цілим тілом. Ось попався... Гадав собі цілком инакше, а воно ось що. До нього приступив земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били? Нічого. Підмовляв мене на бісурманську віру, так я не хотів...

Я говорив з ним, як з чоловіком, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як з нашим братом; з ними треба хитрити, низько кланятись... Щож ти сказав?

— Я казав, що як мені буде тут зле, то втечу.

— Дурень ти! Хтож так говорить?! Тобі треба було показувати покірного, тебе лишили би в горниці на послугах...

— Не хочу — каже Павлусь: — Найліпше коло конний ходити.

— Кудиж тебе призначив?

— До конюхів...

— Не гадай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім, то ангел. Там найтяжше...

Остап здіймив з Павлуса сорочку і помастив якоюсь мастию його рани від нагайки.

— Ти, братіку, зле зробив; там тебе замучать.

— Алеж я першої ночі втечу — відповів Павлусь: — Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вбють або продадуть першому ліпшому Татарини. Ти слухай, будь покірний, то пан тебе простить, та виждай ліпшої пори.

— Аж до смерти...

— Ні, не до смерти. Тут можуть леда день набічи Запорожці. От такої хвилі усі християнські бранці ждуть як спасення. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядьку, де тут в Криму може бути моя сестра? Її сього літа полонили Татари...

— Кілько їй років?

— Тринайцять буде.

— А гарна вона?

— Як мальована.

Остап став хитати головою.

— Ледве, чи ти її найдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На усіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину за море вивозять кращих. А тих базарів тут много, много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба би багато грошей...

— Я їх не маю...

Розмова перервалася, бо саме війшов в челядну Ібрагім Потурнак і велів Павлусеви збиратися в степ до табунів.

Павлусь успів лише обмінятися очима з земляком.

Вийшов перед дворище. Тут стояв Татарин на кони. Павлусеви вказав коня і велів сідати охляп без сідла. Той Татарин не знав української мови і не говорив ні слова.

Павлусь оглянув цілу оселю. Хоч страх боліла спина, він дививсь на Татар з горда.

„Допоможи мені, Господи Спасе і свята Покрово, визволитися та козаком стати! Усі сі шалаші я з димом пущу і з долиною зрівнаю”.

Павлусь, їдучи майданом, здіймив шапку і став молитися.

Коли виїхали у степ, він важко задумався над тим що довідався від земляка. Він втратив надію на те, щоб сестру визволити.

Старшина над конюхами був уже старший літами Татарин. Він зараз догадався, що Павлусь щось дуже провинився, коли його сюди післали.

Перше привитання його було, що вдарив його долонею по спині. Спина заболіла так, що Павлусь аж крикнув з болю.

— Дай йому спокій, Муйо! — каже Татарин, що його сюди привів: — Його щойно вибили.

— Тут еще не так вибють, коли буде неслухняний...

Павлуся заставили дойти кобили, робити каймак (сир) та кумис (горівку з кобилячого молока). Не було йому супочинку від світу до ночі. Та Павлусь робив своє діло, слухаючи у всім Муя. Биття він боявся як вогню. Так тривало три неділі.

Тепер післав його Муйо пасти табун. Се вже була лекша робота і більше свободи.

Павлусь любив коні.

Як іно дістався сюди, став придумувати над способами утечі. Коня вже вибрав найліпшого. Приготовлявся до утечі поволи і з розмислом. Він став обкрадати товаришів конюхів. Одному вкрав ножа, другому сумку на харч, третьому узденицю. Усе те ховав ночію в дуплаве старе дерево. При сім був смирний, слухняний, усім служив охотно, так що ніхто його не підозрівав.

Павлусь заєдно думав над тим, чого йому в дорозі буде треба, і зараз для себе прятав.

Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун.

Він пізнав зараз Павлуся і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут?

— Добре, дуже добре.

— А спина загоїлась?

— Ні знаку нема.

— Так навчило тебе бути покірним?

— Навчило.

Муїо признав, що Пало (так його тепер прозвали) дуже добрий хлопець і слухає.

— Позавтра вернеш до покоїв...

— Як прикажете.

А собі подумав: „Чорта лисого скорше побачиш, чим мене в покоях”.

Другі невільники дуже завидували Павлусеви.

Мустафа застав при конях великий порядок. Похвалив усіх і нагородив Муя.

Настала ніч.

Павлусь не хотів довше відкладати утечі: - „Або втечу і верну сюди з козаками і усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше у таким оставати не можу, а бідної Ганни мабуть не відшукаю, пасучи табуни, або послугуючи Татарам у дворниці”.

Коли усі позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, надягнув кожушину, перевісив сумку з паланицями через плече, узяв сідло і пішов між коний.

Свого вибраного ще з вечера припняв на мотузі. Тепер осідлав його, перехрестився і рушив на північ до Перекопу.

Павлусь набрав досвіду. Він знав, як зловити в ріці рибу, як застрілити з лука птицю; а не знав, що се харциз і як його треба лякатися.

Колиб іно за Перекіп, а там вже степ. А в степу може і козаків стрінуги. А ні, то на простець на Січ запорозьку... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він виминав татарські аули і їхав навмання степом.

Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрітити Татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і спитався, куди він їде. Тоді Павлусь вимовлявся, що

Його післали за орудкою і він має вертати зараз. Його не спиняли.

Та трафився оден Татарин, що йому не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав инакше аул, звідки буцім то виїздив. Татарин звязав йому руки і повів прямо в Коджамбак, де сподівався взяти нагороду за спійманого втікача.

Павлусь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого життя, та дарма, така вже козацька доля. Про се він багато наслухався від покійного дідуся. Він теж козацька дитина і не ліпший від других. Як гинути, так гинути.

Павлусь був гордий з сього, що він хоч так ще молодий, а зазнає козацької слави. Його певно посадять на паль. Та він піде сміло на смерть з козацькою піснею на устах. Ворог певно не побачить його плачу, та він ще погано вилає усіх Татар і їхнього Магомеда. Тож то Татари лютити муться, коли він, заки йому відрубують голову, гукне на все горло: „Ви всі свинячі пута, а ваш Магомед то ціла свиня!” Павлусеві стало від сього смішно, і він справді засміявся в голос.

— Чого ти смієшся? — питає Татарин.

— Хибаж не можна?

— Ти певно не знаєш, що тебе жде?

Павлусеві мелькнула через мозок спасенна гадка. Він відповів:

— Як відрубують голову, то не одну а дві.

— А то як? Хиба у тебе дві голови?

— В мене одна, а в тебе друга, то чейже дві.

— Хибаж мені защо?

— Побачиш. Ти сподієшся заплати за втікача?

— Егеж! Сулейман-ефенді багатий чоловік і за-
платить добре...

— Так як усе?

— Так як усе.

— Коли бо ні. Сим разом або голову втне або ви-
батожити повелить...

— Тобі би язик врізати за твою дурну балачку
сердився Татарин.

— Та не сердься, бо я правду кажу. Та одно тебе
спитаю: чи ти мене пустиш їхати, куди я пустився?

— Ні.

— Значить: приведеш мене до дому Сулеймана?

— Етуті (так)!

— Ну, добре; мені вже тепер нікуди їхати, а прямо
до дому.

— А хибаж ти не втівав на Україну?

— Йок (ні); мене післав пан за знахором. В степу
знахор; славний знахор живе. Я знаю його печеру. У
мого пана син недоліток занедужав; що й робили, ні-
чого не помага. Так бранці переповіли панови про
нашого знахора. А він мені дідусем по мамі прихо-
диться. Дак пан Мустафа кличе мене, гладить по го-
лові тай каже: „їдь, каже, за тим славним чоловіком;
бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїджає
сюди. Я його золотом обсиплю, коли pomoже. Коли
не привезеш, каже, так твоя смерть”. Тепер хай буде
тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну, Мустафа-
ефенді гарненько тобі подякує...

— Ти певно брешеш...

— Незадовго побачиш, чи брешу, їдьмо скорше...

Татаринови стало страшно. Він знав, що Мустафа
строгий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь
став поспішати.

— Чому ти мені відразу сього не сказав?

„Бо мені самому таке на гадку не прийшло”, подумав собі Павлусь, а голосно каже:

— Тепер можу тобі сказати усе. У нас так: коли їдеш за знахором до хорого, дак ані не оглядайся позад себе, ані не кажи нікому, куди їдеш, а то вся сила знахорова пропала, і хворому не допоможе. Як прийдеш до знахора, дак він зараз тебе пита: „А не оглядався позад себе? Не казав нікому, куди їдеш?”. Ти скажеш правду, то він і вусом не поведе і не поїде. А коли ти оглядався або сказав, а збрешеш, так він поїде, але не вилічить. Тому-то я тепер до знахора не поїду, бо колиб збрехав, і він приїхав, а не поміг, то Мустафасфенді йому голову відрубати каже: а мені шкода, бо кажу тобі: він мені дідусем приходиться і славний знахор. Йому 150 літ з роду. Борода у нього по саму землю, а вії такі, що ціле лице заслоняють. Казала моя покійна бабуся, царство їй небесне, що він вродився з зубами, з оселедцем і з вусами.

— А як той знахор називається?

— От цікавий! Сказати би тобі ще, де він живе? Вибачай. Не можу. Впрочім не радив би я вашому братови до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів значить. Дак коли до нього наблизиться хто нехрещений, дак йому зараз зірвуть голову, а туловище з душею в пекло понесуть.

-- То він Татар не може лічити, коли так...

— Тож бо і є, що він лічить усіх без розбору, і Татар і скотів... лише, що не в своїй печері, а в дома у недужого... Та чого ми станули?

— Я розвяжу тобі руки...

-- О, ні вибачай; я ще хочу жити. Як верну ні з

чим, так Мустафа велить голову відрубати; хай рубає тобі, а не мені, розв'язати себе не дам...

Павлусь стиснув коня ногами і став втікати. Татарин таки налякався. Він Павлуса таки придержав і розтяв ножем мотуза.

— Еге, Татарине, я тебе не лишуся. Ти мусиш поїхати зі мною до мого пана і всьо гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин хотів втікати, так Павлусь хопив його коня за поводи, і став плакати. Татарин повірив тепер. Він закликав люто і виймив ножа.

— Хочеш мене зарізати? Добре. Мені все одно. Зарієш, дак не відрубують голови. Мені з головою краще вмирати. Та се тобі не допоможе. Кінь мій побіжить до дому, за мною пішлють глядати, і уся правда вийде на верха, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро навчився татарської мови, та ще до вас пристану геть! Ну ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию.

Того лише Татарин ждав. Він завернув коня і став що сили втікати. Павлусь став за ним гонити і кричав:

— Агов, чортів сину, пожди!...

„Ну, слава Богови, відв'язався. Тепер мені до табуна вертати, бо сей діявол за далеко мене завів. Я знаю, що у Татар менше карають, коли бранець сам вернеся з доброї волі. Моя казка про знахора була добра. Геть Татаринови голову завернув. Попробую колись у друге; може вдасться. Та ще не на кони мені втікати, а пішки бурянами.

Павлусь вернув до табуна над вечером.

Коли того дня рано донесли Мустафі про утечу Павлуса невольника та ще про крадіж найкращого коня, він зараз розіслав гонців і назначив таку кару: сто

нагаїв дротяших на спину, а коли від сього не здохне, так продати його першому стрічному Татаринowi. Але Павлусь вернувся сам. О сім звістили Мустафу, і він перемінив засуд на двацять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеви се сказали, він ні раз не налякався. Він був певний, що свята Покрова і тут його заступить.

Як колиб нічого не сталося, Павлусь заснув твердим сном...

На другий день рано його привели до аулу. Тут на майдан позганяли усіх невільників. Павлусь поглянув на них і покмітив Остапа Швидкого, що стояв в гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім; у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і став невільникам голосити, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його зразу на сто дротянок та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив йому на двацять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде як слід виконаний, та яке зробить вражіння на невільниках.

В тій хвилі вїхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька богато одягнених слуг. Усі розступились. Він вїхав в середину і тут проголосив співучим, трохи гугнавим, голосом от що:

— Слушайте, невірні гіяври! Мій пан, ханський Девлет-гірей Ібрагім і любимець хана — нехай йому Аллах дасть довгий вік, звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебува син його милости Девлет-гірея, славний лицар Мустафа-ага, що сього літа ходив з загоном во-

ювати невірних на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить його місце, станесе достойним ласки і нагороди його милости. Хтож би се затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його неперемінно повісять.

Оден Татарин брався голосити те саме по українськи.

Тоді Павлусь виступив перед муллоу і сказав по татарськи:

— Я знаю, де пробува твій пан...

Мулла подивився згідно на Павлуся.

— Ти не можеш сього знати, бо ти вже тут довше, а се сталося сего літа.

Ібрагім потурнак, зігнувшись в три погібели перед муллоу, потвердив, що Павлусь привезений сього літа.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, так тобі вріжуть язика.

— Не тобі скажу, а твому панови.

Мулла закусив губи.

— Сього невольника забираю зараз до його милости Девлет-гірея Ібрагіма.

Усі невірники охнули. Вони раділи, що Павлуся минула кара.

— Сідай на коня і їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер велиш бити, чи аж вернуся від його милости?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміявся йому у вічи. Він знав, що тепер над ним могуча рука Девлет-гірея та що його тепер ніхто не сміє торкнути.

VIII.

Девлет-Гірей Ібрагім мешкав в столиці кримського хана в Бакчісараю. З Коджамбаку треба було їхати туди яких три дні. За час тої дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити даліше.

З першу він дуже зрадів, що уйшов строгої кари, і тепер почував себе цілком безпечним. Сю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоби віднайти і освободити сестру. Він уложив собі цілий плян, як се зробити. Знав добре, що Мустафа-ага певно живий у полковника і що його знайдуть, як лише покаже їм дорогу. За се відкриття можна надіятися великої нагороди, а навіть свободи; а тоді верне враз з сестрою на Україну. Він і не думав о тім, щоби без сестри вертати, і вірив, що йому Бог pomoже сестру віднайти.

Коли наближився до Бакчісараю, побачив щось таке, чого дотепер йому не довелось на очі видати. Здалека від сходу сонця ясніло щось високе з білими пятнами на вершку.

— Що се таке? — спитав Павлусь у мулли.

— Се гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще нечував. Він не допитувався більше. Се пояснив йому другий Татарин, що знав українську мову. Павлусь з роду гір не бачив. Йому стало лячно.

— Хибаж ми тамтуди поїдемо?

— Ні, Бакчісарай перед горами.

І справді перед ними лежало місто, столиця татарського хана. Про нього він чув від дідуня і рад був, що його побачить. Дворище Девлет-Гірея лежало по тім боці міста. І випало їхати довгими вузкими уличками. Домівки великі, оточені високим муром,

вкриті червоним або зеленим черепом. Поміж дворищами густі садки, з яких під сю пору поопало листя.

По дорозі стрічали піших і кінних Татар. Вони кланялися мулли і вступалися з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-Гірея. Воно дуже подобало на оселю Сулеймана. Служба вже звістила Девлет-Гірея, що мулла вертає з якимсь молодим гіявром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, щоб зараз перед нього явився.

Служба забрала від них коні, і мулла повів Павлуса на гору до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутний пане. Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі бє. Салім алейкум! Мулла вклонився низько головою, відтак приложив руку до чола, загнув нею в повітря лук до грудий і звідси зробив рукою низький поклін.

— Вітай, добрий мулло! Що приносиш? Алейкум салім!

— Сей молодий гіявр, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбаку, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлет-Гірей до чорного слуги.

За той час міг Павлусь придивитися Девлет-Гіреєви. Се був хлоп дужий та вже старший, з довгою силою бородою.

— Не треба, пане, товмача — обзиваєся сміло Павлусь і вклонився низько по татарськи Девлетови: — Я сам вмю по татарськи; розмовимось...

— Тиж недавно між нами...

— Недавно, а ваша мова мені подобалась.

— Гарний з тебе хлопець... Тобі і віра наша спо-

добаєся, коли між нами останеш; а тоді жде тебе гарна будучність.

„Собака ваша віра!” — подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода, колиж збрешеш, та хай тебе Аллах..

— Я скажу правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу у битві; а що відтак з ним сталося, се знає моя сестра, Ганна Судаківна.

Девлетови се не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що йому аж страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Ні раз ні; вона всьо бачила... Колиб її лише найти; вона у Криму між бранцями. Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками... Мустафу піймали живого. Де він тепер, се знає Ганна...

— Яка Ганна?

— Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати; вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-Гірея і сказав усе, задержуючи собі одно, що могло спасти сестру.

Девлет-Гірей подобрів. Він плеснув у руки і казав прикликати свого завідчика.

— Слухай! — каже йому: — Випитай сього молодого гіявра про його сестру і зараз мені її вишукати між бранцями. Колиб її не було у Криму, так спровадити її за всяку ціну, хочби з кінця світа.

Завідчик став випитувати Павлуса про Ганну, про її літа, зріст, волосся.

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло! — каже Девлет-Гірей: — Возьми сього

малого до гостинної, щоб йому нічого не бракувало...

Павлусь вклонився в пояс Девлет-Гірейови і пішов за муллою до гостинної.

— Чи відшукають її? — питає у мулли. Йому треба було до повного щастя ще й певности, що сестра найдеся.

— Приказ мойого пана, се закон — каже мулла: — Вони її найдуть, де би не була; з самого Царгорода її спровадять. Мій пан має велике слово не лише у нашого хана, але і у самого падишаха. Щасливий ти, хлопче, що під таку сильну руку попався. Та коли би ти сказав неправду... знаєш? тобі би язик врізали. Мій пан усіх брехунів і клеветників так карає.

— Мене так не покарає, хай йно сестра найдеся.

Оставши сам у світлиці, вистеленій мягкими турецькими коврами, впав навколішки і став молитися:

„Боже наш. Я бачу Твою руку у тім усім. Я бідний невільник пустився навмання, бачучи у сім ціле мое спасення. Ти вдержав мене і завернув, та се мені вийшло на добре. *Мали мене нагайками вбити, та Твоя могутна рука спасла мене. Чи гадав я, де мене Твое святе провидіння заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допоможи мені! В Тобі ціла моя надія!”

Павлусь став страшенно плакати, а коли заспокоївся, заспівав собі перший раз, як втік зі Спасівки: „Під Твою милость!”

Він сам не пізнав свого голосу, так довго його не чував.

Тепер жилось йому дуже добре. Йому оставили свободу, що зовгодно. Виходив, коли хотів на місто; знакомився з ровесниками з богатих татарських родин; їздив на кони, стріляв з лука та з рушниці. Був весе-

лий і за се його дуже усі полюбили. Девлет-Гірей казав йому видати гарну одежу, і тепер годі було пізнати в Павлусю того обідраного невольника, кінсько-го пастуха.

Девлет-Гірей повірив словам Павлуса. Він знав від тих Татар, що вернули з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками, і там пропав його син одинак. Більше Татари не вміли сказати.

Девлет-Гірей і Павлусь побоювалися тепер одного: а коли дівчини не знайдуть?

У такій непевности жили три неділі. Аж одної п'ятниці в ранці, коли Татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-Гірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець з вісткою, що дівчину знайшли і везуть на татарській арбі.

Молитви не вільно було перебивати, тож ждали всі, поки Девлет-Гірей не верне.

Гонець розповів, що дівчину найшли в Анатолії, прибережнім городі Криму. Її мали вивезти до Царгороду для якогось турецького баші, та що її вже тоді захопили, як мала сідати на турецьке судно з іншими вибраними бранцями.

— Слава нехай буде Аллахови! — проговорив Девлет-Гірей, підносячи руки і очи в гору.

— Славаж Тобі Господи! — сказав Павлусь, зняв шапку і перехрестився.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлет-Гірея не посміли йому нічого казати.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись: Позволь мені поїхати напроти сестри. Моє серце так стужило за нею... Позволь мені, прошу...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого —

каже до гонця — і проведи молодого на зустріч.

Зараз вивели осідлані коні. Павлусь скочив на коня як птах і, вклонившись Детлет-Гіреєви, поїхав. В ньому серце скакало з радості.

А старий Татарин, дивлячись на нього, подумав собі: „Славна а лицарська кров пливе в сьому хлопцеві! Коби його Аллах просвітив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслям славного лицаря і оборонця”...

Павлусь так чвалував на кони, що утомлений їздою гонець ледве його згонив.

Вже було коло полудня, як побачили здалека ватагу Татар.

— Се вони! — сказав гонець...

— Чи ся дівчина знає, що я тут є?

— Я й сам не'знаю, хто ти є. Велів вельможний Девлет-Гірей вишукати і привезти таку дівчину, так ми і зробили по приказу.

— Я тобі скажу: я її рідний брат — вимовив Павлусь, а сльози радості покотились у нього горохом. Раз лише мелькнуло йому в голову: „А може се не вона?” Та зараз відогнав від себе сю нелюбу думку і почвалав що сили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очий не видивив, так шукав межі юрбою за дорогою особою. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був вкритий намаженою плахтою.

Павлусь станув біля воза, задержав його і миттю скочив з коня. Татари, побачивши так по панськи вдягненого хлопця, не противились йому.

— Ганно! Ганусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На сей клич Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосі брата та, побачивши його в татарському убранню, не пізнала та йно очи видивила.

— Ганно, сестро! Хибаж мене не пізнала? Браті-ка свого Павлуся?

Ганна закричала не своїм голосом і обімліла.

Татарка кинулась її ратувати, як знала. Винесли її з воза і поклали на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одягу.

— Ганно, голубко, та що бо ти? Я тільки світа обійшов, заки тебе відшукав моя ластівочко; стямся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цілувати.

Татарка вспіла принести води. Її обілляли і вона отворила очи.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь: Вставай, Ганю, поїдемо; мені з тобою багато говорити... Ось так, ну...

Ганна піднеслася і сіла, розглядаючись боязко по Татарках, що її окружили.

— Що тобі сталося?

— Утома, братіку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого небудь побачити...

— Звідки ти узявся тут?...

— Ну, опісля розкажу... Чи ти знаєш по татарськи?

— Дуже не много, хоч мені цілий час толочили в голову сю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися...

— Тепер не будуть... Слухай... Так чого ми ждемо? Їдьмо... Тобі може на кони було би ліпше...

— Ой, так, так, Павлуню! — закричала Ганна, аж

у руки сплеснула: — Я вже так давно на кони не їздила...

— Дати для неї коня! — приказав Павлусь.

Оден Татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого.

Тепер їхали побіч себе. Татарці було се не по ну-тру. Їй здавалося, що везе знатну особу, жінчину, ще на неї не сміє вітрець подути; а вона, як простий татарський хлопець, на кони гарцює.

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьо-годня.

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Деж вони тепер?

— В степу пішли з козаками... Я від них втік но-чю, тай сюди попав, щоб тебе найти...

— То ми вже свободні?

— Ще ні, та ось слухай: Могутний Девлет-Гірей Ібрагім шукає за своїм сином Мустафою. То знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де Татари з бранцями спочивали, счи-нилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів його козакови Тихонові відвести лубенському полков-никови. Тям, сестро! Ти показуй, що нічого по та-тарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоби ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а кого другого; тоді знай, що казати, бо від сього залежить наша свобода або смерть або неволя...

Заки доїхали до Гіреєвого дворища, розказав їй Павлусь усе, що пережив від тої хвилі, коли почули дзвони церковні, коли впали в село Татари та її вхопи-ли. Тепер буде всьо залежати від їхньої проворности.

Павлусь одного лише боявся, але сьогѡ Ганні не сказав, аби її не лякати.

Колиб так лубенському полковникови впало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді і їм було би амінь.

Ганна хотіла розповісти Павлусеви свої пригоди, та вже часу не стало. Вони побачили дворище і полишаючи татарську ватагу, почвалували що сили наперед.

Татари пігналися за ними стрілою, полишаючи арбу з Татаркою. Вона верещала за ними, та се нічого не допомгло. Мусіла сама взяти віжки в руки і поганяти коні.

Девлет-Гірей стояв на галерії і вижидав гостей.

Павлусь здохмив шапку і став здалека до нього вимахувати.

— Не вжеж то ся дівчина так на кони сидить? — Справді лицарський народ ті козаки! — говорив Гірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коний і пішли до міржової світлиці.

Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутний лицарю Девлет-Гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Се моя рідна сестра; вона його бачила на останку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

— Девлет-Гірей став її питати по татарськи.

Ганна оглянулася на брата, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся.

Павлусь став її питати по українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів се по татарськи.

— Добре! — каже Девлет-Гірей: — Я зараз поси-

лаю послів з багатим окупом до лубенського полковника; за той час ви останете моїми гостями. Коли ваші вісти справдяться, жде вас велика нагорода; колиж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати.

— Та тепер житимете трохи по нашому. Дівчина піде між жінок до гарему. Не годиться, і закон не велить, щоби дівчина в сім віці ходила з відкритим лицем та балакала хочби і з братом.

Павлусь і Ганна подивились на себе з жалем, що їх розлучали опять.

— Хибаж не можна нам і слова промовити з собою, хочби через ослону? — заговорив Павлусь. Він чув, як його корч за горло хапає...

— Можна, але з далека...

Розійшлися. Її повели між жіноцтво. Павлусь пішов до своєї кімнати, щасливий і з того, що йому Бог позволив дожити.

ІХ.

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як на Україні, що дерева заедно зеленіли, хоч деколи і зимнійше було. Та він сердешний забув рахубу часу і не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були. Він ходив з хлопцями колядувати, возився саночками; а тепер і не вгадає, коли свято...

Те саме думала і Ганна. Їй теж весело було, коли внесли до хати діда, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та ратували рої...

Вона вже привикла до гаремного життя. Ой наплакалась вона, наплакалась...

Павлусь непокоївся, чи посольство Девлет-Гірея пайде ще Мустафу живим... Навіть Ганна не вспіла розповісти йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливився теж. Вже більш місяця минуло, як посольство поїхало, та слух по ньому загинув. Він знав, що посольству нічого боятися козаків, що вони вшанують звичаї міжнародні і не торкнуться посольства. Та він боявся харцизяк або Татарів Ногайців. Ті певно не вшанують нікого, а пронюхавши у них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто і не вгадає, де ділися...

Девлет-Гірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз звістили його, коли появиться посольство з поворотом.

Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа вертає живий і здоровий.

Девлет-Гірей велів сідлати коні і виїхав з цілим почотом на стрічу.

Коли об тім довідався Павлусь, не втерпів, а полетів до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пускати. Стали оба шарпатися. Колиб се був хто другий, був би сторож непременно штовхнув його ножем. Але сього не вільно було торкнути, бо так наказав пан усій службі.

— Та чорт з твоїм гаремом! — кричав Павлусь: — Сестру мені приклич, я її мушу зараз бачити...

Викликали Ганну.

— Ганусенько! Мустафа вертає; будемо свободні! — Більше не говорив нічого. Казав собі осідлати коня і побіг на здогін за почотом, але завернув з дороги.

— Яке мені діло до нього! Добре, що живе; тепер хай і зараз здохне за сю кривду, яку нам заподіяв...

Чорт їх усіх Татар. Маму вбили, дідуся... нас намучили... Пождіть, чортові сини! Верну я ще сюди може і нераз, та не на посторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар... Пождіть, я ще вашого дідчого хана за бороду скубну, не то що...

Так міркував Павлусь, вертаючи до дворища. На дворі вже смеркало. Пішов до своєї комнати, положився і ляг спати. Про вечерю забув. Але і заснути не міг. В його голові як у млині. Думка думку переганяла, усе до купи перемішувалося...

Що буде тепер? Чи вертати їм таки зараз, чи переждати до весни? В зимі на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків здибати, заблукати тай замерзнути. А тут так скучно жити між Татарвою. Та колиб хоч в одній хаті з Ганею! А воно і тут ті дурні звичаї не дають...

А що було би, колиб Татарин не вдержав слова та не хотів пустити на волю? Правда, він їм того не обіцяв, лише говорив про велику нагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?

Колиб Татарин не хотів пустити їх на волю, а задержав, тоді Павлусь убі сестру, Татарина проколе ножем; хай його тоді повісять або кіньми розірвуть... всьо одно...

Він став сердитись, поки не заснув...

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що счинився на подвір'ю. Пішов до вікна подивитися. Се Девлет-Гірей вернув з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьорно на гарнім коні і усміхався до батька, котрий аж сів з радости.

„Бач, який тепер бадьорний!“ подумав Павлусь: „А на аркані у Непораднбого то скривився, начеб лісни-

цю вкусив... А що, смакував козацький аркан? Ах, ви чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся. А особливо з сим паничем Мехмедом Сулеймановим... Ми собі ще поговоримо і я тобі нагайки дротянки нагадаю”.

Та зараз стало йому соромно тих слів, які щойно подумав. Сеж не гарно. Ось той Девлет-Гірей так поводитьсь з ним, як з сином, а він йому відгрожується...

„Егеж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і другі, уся ціла та погань татарська... Чого вони нас зачіпають, мордують? Хибаж ми їм заваджаємо? Ні, ні, ми стрінемось еще!”...

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвили його прикликали до Девлет-Гірея міржі. По дорозі стрінув Ганну. Її теж туди вели.

Станули обое перед ханом, що держав сина за руку, начеб лякався, щоби опять не забрали.

— Ви сказали правду; тепер я хочу додержати мое слово і нагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайте з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітий прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі... Пусти нас...

— Хибаж вам зле у мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам банно... Хочемо своїх побачити...

— Хай буде по вашому! Їдьте домів, та не тепер, аж з весною. Кого зимовий степ обійме, тому і не жити більше. Оставайте ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі Татари не чіпали.

— А вжеж, дістанете грамоти і охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер коли ти свободний, подай мені руку, мій друже! — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуса: — Мені вже розказували, який ти бравий козак... Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я се й хотів сказати — говорить Павлусь: — Тепер признаюся, що я збрехав. То я усе бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її казав шукати. Без сього небачити би мені її більше.

— Хитрун бо з тебе, небоже, хитрун! — каже міржа, всьміхаючись: — Ну, я тобі се вибачу; подай мені свою руку!

В тій хвили Павлусь нагадав щось. Від того спогаду він почервонів увесь мов бурак. Йому соромно стало, що се забув, що мав тепер сказати. Вважав се за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Гірею! Коли ти показав мені тільки ласки, то я ще одно тебе прошу; не відкажи мені сього.

— Хоч би ти сьогондя просив о половину мого майна, і сього тобі не відкажу.

— Ні, майна я не хочу, а лише ось прошу: У Сулеймана-ефендія живе невольник Остап Швидкий, Українець, земляк мені... Вели його викупити і подаруй його мені.

— Хибаж він тобі родич приходиться?

— Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я у неволю попався: Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячитись йому. Хочу йому свободу випросити.

— Добре в тебе серце, мій хлопче! — сказав Девлет-Гірей: — Остап Швидкий, невольник, верне з тобою на Україну.

Девлет-Гірей велів написати грамоту і післав гонця в Коджамбак.

Павлусеви потекли сльози з очий.

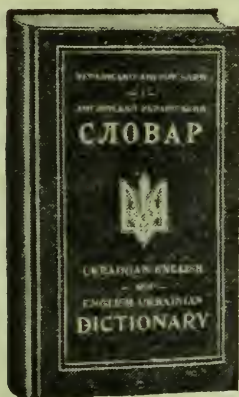
Він забув на усі злидні, на усю злість до Татар.
Простив їм все відразу...

УЧІТЬСЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Щоби дати поміч в науці англійської мови всім початкуючим ученикам, всім учителям, які ведуть курси, як взагалі всьому громадянству, Українська Книгарня і Накладня видала і пустила на днях в розпродаж

Новий Українсько-Англійський і Англійсько-Український Словар

Новий Словар обіймає 448 сторін густого, але дуже чіткого друку і містить 19 тисяч слів зі значінням і докладною вимовою кожного слова.

Се є найбільший і найновіший словар з поміж всіх дотеперішних виданих.

Оправлений в гарний червоний півскірок, на окладинці золотом витиснена назва книжки і український тризуб.

Для початкуючих в науці англійської мови додано практичні, граматичні замітки, чого нема в ніоднім попереднім виданню.

Новий Словар друкований на гарнім книжковім папері і як можна бачити з поміщеної тут одної сторінки зложеної так, що кожна стрічка містить осібно слово, з його значінням та його докладною вимовою. Ціна \$1.50

Ціна лише українсько-англійської часті, оправленої осібно \$1.00

ТОВАРИШ—Кишенковий Тлумач до науки англійської мови 50ц.

ПРОВІДНИК—Новий українсько-англійський Самоук, для вивчення читати, писати і говорити по англійськи з вимовою, без помочи учителя і з Словарцем. 376 сторін. Ціна \$2.00

В оправі \$2.50

УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ ЛИСТІВНИК — практичний підручник до писання листів в обох язиках, англійським і українським. Ціна 75ц. в оправі \$1.00

НОВИЙ ПРАКТИЧНИЙ УКР. АНГ. і АНГ. УКР. СЛОВАР, 134 сторін друку, ціна 75ц.

UKRAINSKA KNYHARNIA

660 Main Street

Winnipeg, Man.

Чи Ви Знаєте

ЩО

КАНАДИЙСЬКИЙ ФАРМЕР

се найстарша, найбільша і найпопулярніша українська тижнева часопись в Канаді?

Наколи ні то запенумеруйте її собі на один рік, а переконаєтесь. Також переконаєтесь, що ся просвітно-економічна і політична часопись

МІСТИТЬ НАЙБІЛЬШЕ ІНТЕРЕСНИХ

вістий зі Старого Краю і різних частий світа, як також поучаючі статті так для фармерів як і для робітників та много ріжного змісту і напрямю дописей.

КАНАДИЙСЬКИЙ ФАРМЕР

се єдинок українська часопись в Канаді, що не є односторонна або партійно-сектанська.

Ширить Дійсну Просвіту і Голосить Святу Правду

В наслідок чого ворогами її є лише ті, що не люблять ні просвіти ні правди ні справедливости.

КАНАДИЙСЬКИЙ ФАРМЕР

існує вже 30 літ, друкується на 12 сторін в великім форматі і має поверх 25 тисяч читачів та

Коштує в Канаді на рік лише \$1.50

Поза границями Канади лише \$2.00

За цілорічну передплату часопись дає вартісну премію.

— ІІ АДРЕСА: —

CANADIAN FARMER

295 Market Ave.

Winnipeg Man.